

Kirkegårdskultur 2003

Kirkegårdskultur 2003

FORENINGEN FOR KIRKEGÅRDSKULTUR

Formand: Leif Arffmann
Bøgevang 15
7100 Vejle
Tlf. 75 82 31 39

Næstformand: Mette Fauerskov
Valdemar Carlsens Tegnestue
Skt. Pauls Kirkeplads 9 B
8000 Århus C
Tlf. 86 12 16 66

Sekretær: Birgitte Kragh
Lindsnakkevej 3 C
6200 Aabenraa
Tlf. 74 62 53 08

Kasserer
og
ekspedition: Rudi Larsen
Baunehøj Alle 38
2450 København SV
Tlf. 33 21 47 81

Redaktion: Anne-Louise Sommer
Leif Arffmann
Birgitte Kragh

Tryk/Lay-out: Jelling Bogtrykkeri A/S

ISSN 0907-8541

Forsidemotiv: Obelisk gravmæle over Gottlob Richter
1842.
Den Gamle Kirkegård i Flensborg.
Foto: Henrik Gram.

INDHOLDSFORTEGNELSE

Forord	5
Den gamle kirkegård i Flensburg <i>Af Henrik Gram</i>	7
Glimt af gravminderegistreringen på Vestre Kirkegård i København <i>Af Marianne Linnée Nielsen</i>	24
Kejserinden i Roskilde <i>Af Jens Arendt</i>	43
Tidens sten <i>Af Elof Westergaard</i>	52
Forskningsinitiativer for kirkegårde <i>Af Susanne Guldager</i>	62

Forord

I august måned 2003 arrangerede bestyrelsen for Foreningen for Kirkegårdskultur en studietur til udstillingen IGA 2003 i Rostock. Denne omfangsrige haveudstilling viste også eksempler på gravminder, og disse var anbragt i kirkegårdslignende oaser, hvor besøgende kunne dvæle og betragte eksempler på nyere gravminder men også nyere gravstedsanlæg. Dette er omtalt andetsteds i årsskriftet.

Der var begribeligvis tale om gravminder og gravstedsanlæg af en tysk tradition, men det gjorde ikke inspirationsmulighederne mindre.

Ved at betragte flere af disse monumenter måtte man imidlertid stille sig selv spørgsmålet: Skal gravmindet alene være form? Og hertil kunne føjes andre spørgsmål: Hvor tydelig skal symboltalen være, når jeg står overfor et gravminde?

Et gravmindes tale er ikke flertydig i den forstand, at jeg er tvivl om, hvor jeg er henne. Følgelig bør gravmindets indholdsmæssige tale til mig ikke være hæmmet af en tvivl om, hvorvidt døden er en virkelighed. Dette er dog ganske sjældent tilfældet. De fleste gravminder i Rostock talte da også et meget voldsomt symbolsprog, således at den besøgende måtte træde et par skridt tilbage for ikke at blive omklamret af den direkte tale om sorg og lidelse. Denne omklamring af det flamboyante symbolsprog kan føles generende for den besøgendes vandring på kirkegården.

Heroverfor kunne den besøgende finde mere vedervægelse i betragtning af monumenter, hvor motivet er den brudte flade.

Den brudte flade taler da dette sprog på en mere nænsom vis, uden at der dog er tale om tvivl om anliggendet. Dette rejser således spørgsmålet: Hvorledes udtrykker vi i dag den helhed, som håb og drømme fortæller om og som den brudte flade lader ane, har været?

Dersom dette er muligt, fører gravmindet en direkte tale, som netop kunsten kan gøre det, og den besøgende på kirkegården sættes ind i en eksistentiel sammen-

hæng med de mennesker, der levede før os. Hvor dette sker, da formes kirkegårdskulturen, også i dag. Den besøgende kan vandre videre, og det, der måtte genere, er ikke den påtrængende højrøstede tale fra tavse gravsten. Det kan derimod være en sten i skoen, hvis gangene er for stenlagte, men ved at standse op, kan en sådan forhindring fjernes og vandringen på kirkegården kan fortsætte mellem nye former og udtryksmåder, mellem nye anlæg og beplantninger.

Leif Arffmann

Den gamle kirkegård i Flensborg

Af Henrik Gram

Arkitekt M.A.A., Flensborg bys afdeling for bybevaring og mindesmærker

25. juni 1813 var en festdag i Flensborg. Ledsaget af klokkekimen fra byens kirker bevægede en stor procession sig fra rådhuset op til byens nyanlagte kirkegård. Den var i de foregående år blevet anlagt uden for selve byen, på det højedrag, der strakte sig langs hele vestsiden af byen. Denne dag skulle den nye kommunale kirkegård indvies med bisættelsen af en kun seks år gammel pige. Den storslåede indvielsesceremoni var af stor betydning. Den skulle ikke kun markere ibrugtagningen af den nye kirkegård, men også tjene til at overbevise byens indbyggere om, at det var muligt her, på en kommunal kirkegård fjernt fra byens kirker med deres gamle kirkegårde, at få en værdig, kristen begravelse.

Indvielsen af den nye kirkegård markerede nemlig bruddet med en århundreder lang tradition. Indtil indvielsen i 1813 havde alle begravelser fundet sted på kirkegårdene, der lå omkring byens kirker midt inde i byen. Da det ikke var muligt at udvide kirkegårdene på grund af den omkransende bebyggelse, betød den kraftige stigning i befolkningstallet, der i løbet af det 18. århundrede havde ført til en fordobling af indbyggerantallet i Flensborg, at de gamle kirkegårde efterhånden var totalt overfyldte. Dette førte til fuldstændig urimelige og uhygiejniske forhold. Det var ikke længere muligt at foretage begravelser på en anstændig og forsvarlig måde, gravene lå efterhånden alt for tæt, og det var slet ikke muligt at grave dem dybe nok.

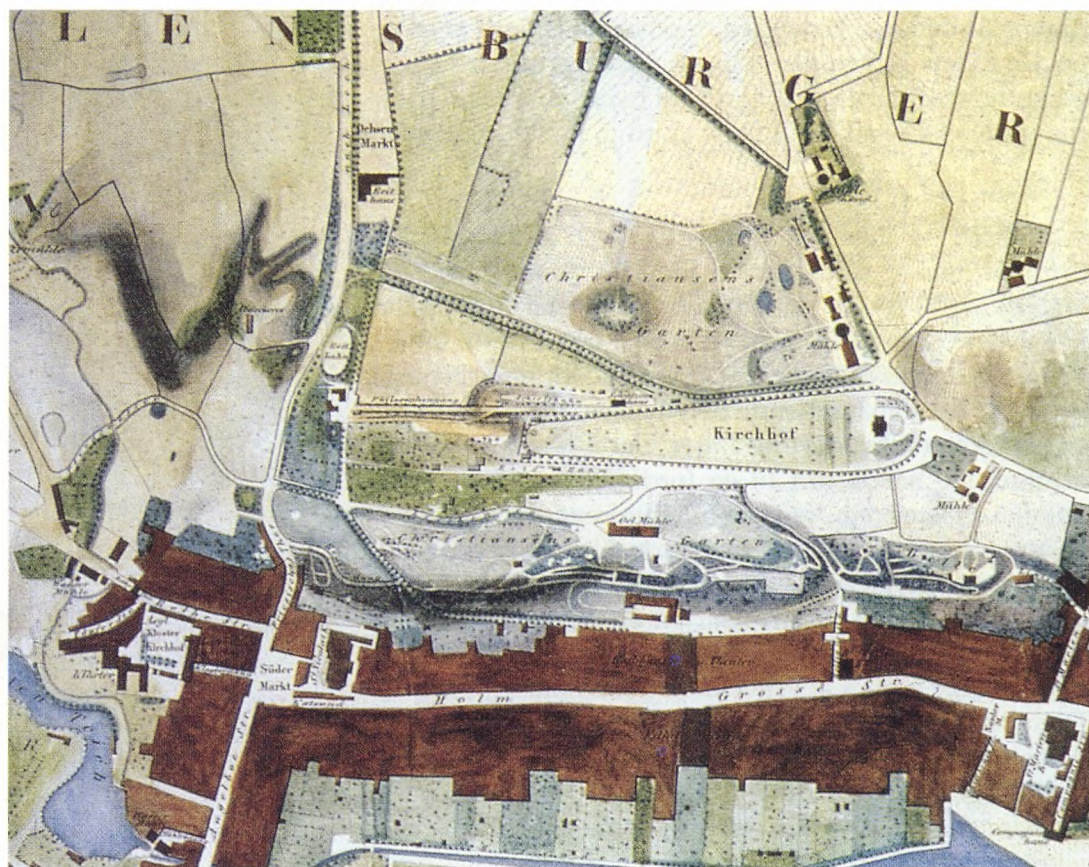
Disse katastrofale forhold illustreres bl.a. af et indlæg i "Flenburger Wochenblatt" fra den 22 marts 1797, hvor en forarget borger beretter, at han på kirkegården "så kranier og knogler ligge spredt" og bemærkede, at "det er uanstændigt at disse bliver gnavet i af hunde og kastet rundt

med af børn." "På kirkegården bliver ligene nærmere blot dækket med jord end egentlig begravet."

Tilstandene på kirkegårdene vækkede imidlertid ikke kun forargelse. Med kirkegårdenes beliggenhed i umiddelbar nærhed af markedspladserne udgjorde de uhygieniske forhold en trussel for folkesundheden. Det var ikke kun i Flensborg der eksisterede så kritisable forhold, efterhånden plagedes de fleste købstæder af tilsvarende forhold. Derfor udstedte Christian VII i 1807 en forordning, der påbød byerne at anlægge nye kirkegårde i frie omgivelser uden for byerne.

Udsnit af O. Wergelands plan fra 1849. Kirkegården ses her beliggende mellem de to landskabshaver, som på dette tidspunkt begge tilhørte Andreas Christiansen.

Hensigten med denne forordning var primært at bekæmpe de sundhedsskadelige forhold, men samtidig var forordningen også udtryk for en ny livsanskuelse. Med oplysningstiden fulgte et nyt livssyn og en helt anden naturforståelse og dermed også et ændret forhold til døden. Døden blev nu opfattet som en naturlig del af livet, som en overgang, eller et stadie i naturens uendelighed. Naturen blev værdsat som skaberens

værk, og Gud var derfor at finde i såvel mennesket som naturen. Til erstatning for den overfyldte og forpestede kirkegård skulle der skabes en "Guds have", hvor den døde kunne finde ro, og blive ét med naturen.

Opfattelsen af naturen som Guds skaberværk sidestillede naturen med det sakrale rum, og var grundlaget for accepten af anlæggelsen af kirkegårde uden for byerne, løsrevet fra kirkerne, og således uden direkte tilknytning til "Guds hus". Den store indvielses-ceremoni på Flensborgs nye kirkegård i 1813 markerede denne skelsættende forandring.

Tidens ændrede naturopfattelse kom også til udtryk i havekunsten. Til forskel fra tidligere tiders strengt symmetrisk anlagte barokhaver, kom nu den romantiske landskabshave på mode. Den engelske landskabshave var forbilledet, og haven skulle gerne, til trods for at den var kunstigt anlagt, afspejle naturen, og indeholde så mange forskellige landskabselementer som muligt. Til forskel fra barokhaverne, der var forbeholdt de få,

Kapelbygningen set fra nord
Foto Eiko Wenzel.

var landskabshaverne, omend privatejede, gerne offentligt tilgængelige, og den besøgende skulle på sin vandring gennem landskabshaven føle sig i pagt med naturen. De forskellige afsnit af haven skulle vække forskellige følelser eller sindsstemninger, og det var derfor ikke sjældent, at der blev bygget et lille kapel eventuelt med en tilhørende begravelsesplads i et afsnit af haven, som var tænkt til at stemme sindet til eftertænksomhed. To af Flensborgs mest betydningsfulde skibsredere og købmænd på denne tid, Peter C. Stuhr og Andreas Christiansen, havde begge lært den engelske landskabshave at kende under ophold i England, og helt i tidens ånd anlagde de i slutningen af 1700-tallet hver sin store landskabshave på højdedraget vest for byen. Både Peter C. Stuhr og Andreas Christiansen var medlemmer af den kommission, der i 1809 blev nedsat for at forberede anlæggelsen af en kommunal kirkegård

Kapelrummet set gennem porten

Foto Eiko Wenzel.

uden for byen. Kommissionen udvalgte et langt smalt areal, som lå mellem de to landskabshaver. Formentlig har de to indflydelsesrige kommissionsmedlemmer her set muligheden for at skabe en forbindelse mellem deres to haveanlæg, og samtidig få tilføjet et væsentligt, stemningsskabende element til begge landskabshaver.

Både Andreas Christiansen og Peter C. Stuhr var stærkt engageret i anlæggelsen af kirkegården, og har antagelig begge haft væsentlig indflydelse på valget af den arkitekt, som skulle udforme såvel kirkegården som det tilhørende kapel.

Arkitekten Axel Bundsen, som på dette tidspunkt arbejdede med opførelsen af det nye herresæde Drølt ved Kappeln, blev udvalgt til opgaven. Axel Bundsen var født i Assens i 1768, og havde i årene 1785-89 studeret arkitektur ved kunstakademiet i København. Han var her elev af C.F. Harsdorff, ligesom den 12 år ældre C.F. Hansen havde været det under sin studietid på akademiet. Efter endt uddannelse rejste Bundsen til Schweiz og Frankrig, og blev ligesom C.F. Hansen stærkt påvirket af de franske arkitekters syn på og anvendelse af antikkens bygningskunst.

Straks efter sin hjemkomst fik han i 1790 til opgave at tegne et nyt herresæde til herregården Knoop ved Kiel. Kort herefter tog han til Hamborg, og fik her adskillige opgaver, bl. a. tegnede han flere borgerhuse samt en logebygning og et hospital for frimurerordenen. Man var dog også bekendt med hans arkitektur i Flensborg, idet han allerede i 1804 havde opført et stateligt byhus i Angelbogade (i dag Angelburgerstr. 2), og formentlig var det også ham, der omkring år 1800 havde ændret det gamle møllerhus, der lå i udkanten af P.C. Stuhrs landskabshave, til et fornemt landsted. Axel Bundsen var således allerede en velrenommeret arkitekt, da han fik til opgave at udforme kirkegården og kapellet.

Kirkegården skulle anlægges på et smalt, langstrakt areal mellem de to landskabshaver, og Axel Bundsen valgte som grundform en langstrakt dråbeform. En form som også kan minde om omridset af en sarkofag, og således symbolsk forbinde form og funktion. Axel Bundsen kan meget vel være blevet inspireret til denne formgivning af en fønikisk sarkofag fra det 4. århundrede f. Kr., som muligvis netop på dette tidspunkt blev bragt til Flensborg og opstillet i en kunstig grotte i P.C.

Stuhrs landskabshave.

Arealet, hvor kirkegården skulle anlægges, indeholdt rester af voldanlæg fra holstenernes belejring af Flensborg i første halvdel af 1400-tallet, hvorfor større planeringsarbejder var nødvendige før den egentlige anlæggelse af kirkegården kunne påbegyndes. For at dette store projekt kunne gennemføres, måtte alle borgere stille arbejdskraft og vogne til rådighed.

I forbindelse med planeringsarbejdet blev det nødvendigt at opføre en støttemur langs kirkegårdens nordøstlige yderside. Denne mur blev kunstfærdigt udført som en stolpekonstruktion med overliggere af groft tilhuggede granitstolper med tavl bestående af granitsten af varierende størrelse.

I 1811 blev V.H. Munderloh ansat til at stå for gartnerarbejdet ved anlæggelsen af kirkegården. Efter at have afsluttet sin læretid i Slesvig i 1806, arbejdede han som slotsgartner ved Fredensborg slot frem til sin ansættelse i Flensborg. V.H. Munderloh kom til at bestride posten som ledende gartner ved den nye kommunale kirke-

Åbningerne i tambouren ind
til galleriet

Foto Eiko Wenzel.

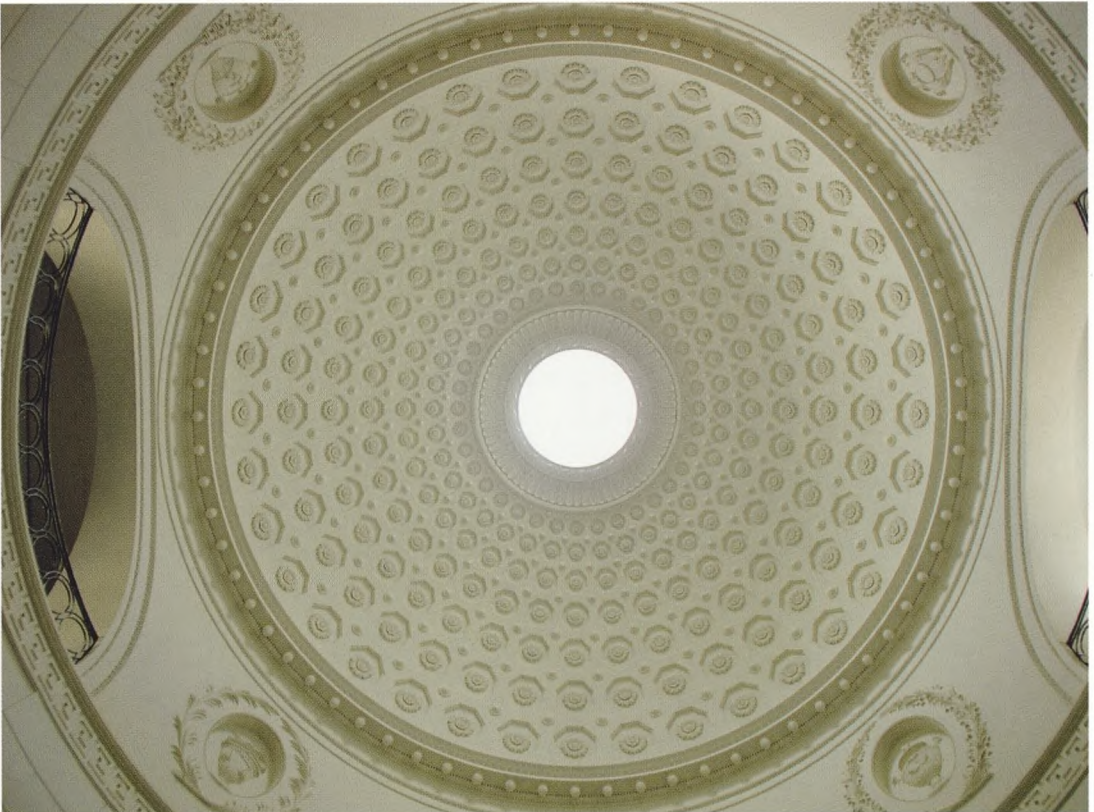

gård i 61 år, helt frem til sin død i 1872. Hans gravsten er stadig bevaret og kan berette om hans virke.

Axel Bundsen valgte at placere kapellet centralt i den nordlige, afrundede del af kirkegården, midt for hovedindgangen i kirkegårdens længdeakse. Han udformede kapellet som en portbygning, der symbolsk markerer overgangen fra de levendes til de dødes verden. Kuppet er den eneste bygning på kirkegården, og her forenede Axel Bundsen alle nødvendige funktioner i én bygningskrop. Den kubiske hovedbygning rummede selve kapellet, den vestlige sidebygning indeholdt redskabsrum og vognport samt opholdsrum til kirkegårdsgartnerne, mens der i den østlige sidebygning var indrettet en bolig til den person, der havde opsynet med kirkegården, samtidig var der her også et ligrum, som kunne overvåges fra boligen.

Kapelbygningen er strengt symmetrisk opbygget med en kubisk hovedform flankeret af to lavere sidebygninger. Træder man ind på kirkegården mødes man af en streng og fuldstændig lukket facade, der kun brydes af

Den stukdekorede kuppel
Foto Eiko Wenzel.

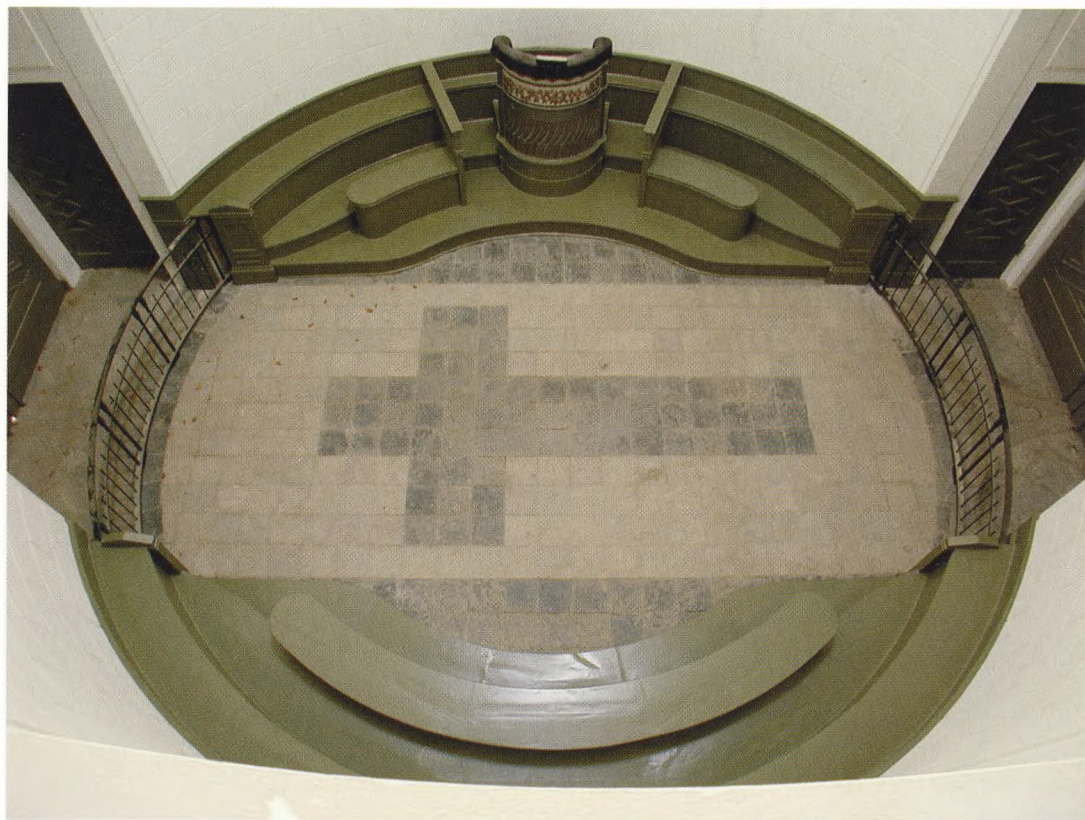

den store, centralt placerede port. Indgangen flankeres af to kraftfulde, doriske søjler, mens selve hovedbygningen indrammes af hjørnepilastre, der i attikaen krones af ægyptisk prægede akroterier. Et gesimsbånd, der på sidebygningerne udgør hovedgesimsen og på hovedbygningen markerer overgangen til attikaen og tillige indgår som et led i søjlernes og pilastrenes kapitæler, binder hele bygningskroppen sammen. Den centrale kubiske bygningskrop krones af en kobbertækket kuppel. Til at opfange regnvandet er der indbygget tagrender i selve tagfladen, hvor de ligger skjult i tagudhængen. Den kraftige hovedgesims består af en række volutformede konsoller, der bærer tagudhængen. Facaden mod kirkegården er uden søjler, her flankeres den centrale port af hjørnepilastre, og til forskel fra den lukkede nordfacade er der rundbuede vinduesåbninger i såvel hovedbygningen som de to sidebygninger.

Kapellets ydre strength blev understreget af enkelheden i farve- og materialevalget. Soklen bestod af kvadre af rødlig granit, og murværket var malet i en helt lys gullig-hvid farve. Kapitælerne, akroterierne, portenes

Kapelrummet set fra galleriet

Foto Eiko Wenzel.

rundbuer og attikaens smalle profilbånd var udført i en rødlig sandsten, mens søjlerne, pilastrene gesimsbåndene og hovedgesimsen enten var pudset med en indfarvet puds eller malet så de fremstod som sandstenselementer. På denne måde blev der skabt en enkel, ensartet indramning af de lyse murflader. I denne enkle bygningskrop fik de store, dybtliggende porte en ekstra betoning i kraft af deres mørke, dybgrønne farve.

Gennem den store tofløjede port træder man direkte ind i kapelrummet, en lysfyldt rotunde, der udstråler stor ro og værdighed. En rund åbning øverst i kuplen oplyser rotunden som i det romerske Pantheon, der helt tydeligt har dannet forbillede for dette rum. Kuplen og de pudsede vægge er holdt helt i hvidt, ligesom de enkle, men virkningsfulde stukarbejder, som alle er udført af den italiensk fødte stukkator Francesco Antonio Tadey. En mæanderfrise markerer overgangen til en høj tambour, hvor der er fire halvrunde åbninger ind til et omkransende galleri. Mellem åbningerne er der fire ovale nicher med stukdekorationer. De fire motiver

Kapelbygningen set fra kirkegården
Foto Eiko Wenzel.

symboliserer døden, dommedag, opstandelsen og evigheden. I overgangen mellem tambouren og kuplen hænger en krans af pinjekogler, og selve kuplen smykkes af oktogonale kassetter med blomstermotiver. Mellem de to portåbninger er der langs begge sider opbygget bænke, der følger væggenes krumning. En prædikestol er integreret i bænkene langs vestsiden. Bag bænkene er der indbygget to smedejernsgitre, der kan rulles frem foran portåbningerne. De to gitre har udelukkende symbolsk betydning. Når kisten var blevet båret ind gennem den store port, blev denne lukket og gitteret trukket for. Ved hjælp af de to gitre blev cirklen

Familien Görrißens gravmæle fra 1825
Foto Eiko Wenzel.

sluttet omkring den afdøde, der lå i kisten i cirkelns centrum midt i rummet. Cirklen symboliserede det store kredsløb i naturen og evigheden, den samme symbolik der kommer til udtryk i stukdekorationerne og på mange gravmæler, hvor cirklen dannes af en slange. Efter ceremonien blev det modstående gitter rullet til side, derefter blev porten ud mod kirkegården slået op, og kisten båret ud til selve jordfæstelsen.

Med kapelbygningen skabte Axel Bundsen et enestående bygningsværk, som trods sin lidenhed må betegnes som et af hans hovedværker. Han er tydeligvis inspire-

Parti fra kirkegården umiddelbart syd for kapellet.
Foto Henrik Gram.

ret af antikkens bygningsværker samt revolutionstidens franske arkitekter og deres brug af den klassicistiske arkitektur, således som det bl.a. kommer til udtryk i C.N. Ledoux's værker. Men han har sit helt eget udtryk bl.a. i kraft af de ægyptisk inspirerede elementer, som er indarbejdet i arkitekturen. Efter Napoleons felttog til Ægypten i 1799 vakte en almindelig interesse for den ægyptiske verden, men Axel Bundsen er helt sikkert også blevet inspireret af frimurerordnens symbolverden, der er præget af det antikke Ægyptens dødekult. Bundsen var frimurer og havde tidligt gennem sit virke for frimurerlogen i Hamburg stiftet kontakt med denne symbolverden. Også Andreas Christiansen, der var en af hovedinitiativtagerne til anlæggelsen af den kommunale kirkegård, var stærkt engageret i frimurerbevægelsen.

De første gravsteder blev anlagt umiddelbart syd for kapellet. Det allerførste gravmæle, som blev rejst over den seksårige Maria Margaretha Christiansen, fik en fremtrædende placering i hovedaksen lige uden for kapellet. Dette gravmæle er derfor det første, der møder ens blik, når den store port åbnes ud mod kirkegården.

Datidens og måske især frimurerordnens fascination af ægyptisk inspirerede symboler kom også til udtryk i enkelte af gravmælerne. For eksempel i det ovennævnte gravmæle over Maria Margaretha Christiansen, hvor en søjle krones af en marmorurne med låg udformet som et hoved med ægyptisk hovedbeklædning. Denne urne forestiller en ægyptisk kanopekrukke, som tjente til opbevaring af den afdødes mumificerede hjerte, lunger og lever. Tydeligst kommer det dog til udtryk i familien Görrißsens gravmæle fra 1825, der ligeledes står i umiddelbar nærhed af kapellet. Dette gravmæle, der formentlig er skabt af den berlinske billedhugger C.D. Rauch, består af en høj sandstenssokkel der bærer en marmorsfinks.

Symboler og udsmykninger med ægyptisk islæt er dog få i forhold til de mange symboler, der i øvrigt ses på de ældste gravmæler. I første halvdel af 1800-tallet var brugen af symboler vidt udbredt, og symbolernes betydning derfor almindelig kendt. Symbolerne som ses i kapellets indre, er ofte anvendte symboler, som genfindes på mange gravmæler, men også symboler, der skul-

le illustrere afdødes karakteregenskaber eller levebrød, var almindeligt brugt.

De ældste, klassicistiske gravmæler er hovedsageligt stenhuggerarbejder, som oftest udført i sandsten, evt. med indlagt skrifttavle og udsmykningselementer, såsom kors, urne eller lignende, i marmor. Der findes dog også flere gravmæler af støbejern fra første halvdel af 1800-tallet, lige fra enkle gravkors til rigt detaljerede monumenter. Støbejern var et af tidens modematerialer, som også fandt anvendelse ved fremstilling af gravmæler og gitre til indhegning af gravpladser. Således lod den indflydelsesrige familie Christiansen i 1829 et stort

Gravmæle fra 1837 over
Maria Christiansen
Foto Eiko Wenzel.

nygotisk støbejernsmonument opstille øst for kapellet. Gravmælet, der består af en rigt detaljeret baldakin over et stort støbejernskors, var blevet fremstillet på det kgl. prøjsiske jernstøberi i Berlin efter tegninger af Karl Friedrich Schinkel. Dette gravmæle blev i øvrigt opstillet i et område af kirkegården, som skulle havde et mere parkagtigt præg. Som en af hovedmændene bag anlæggelsen af kirkegården fik Christiansen som den eneste lov til at opføre et muret gravkammer, og på grund af niveauforskellene mellem kirkegården og det omgivende terræn var det her muligt at skabe adgang til et gravkammer fra skrænten langs østsiden af kirkegården.

Et andet gravmæle fra det kgl. prøjsiske jernstøberi i Berlin, der ligeledes blev fremstillet efter tegning af K. F. Schinkel, blev rejst over Jacob Petersen Schmidt i 1828. Det er udformet som en korintisk monopteros stående på en høj sokkel, og må regnes blandt de betydeligste gravmæler på kirkegården.

De mest iøjnefaldende støbejernselementer er dog de mange gitre, der omkranser gravstederne. Langt den overvejende del af gravstederne blev indrammet af et jerngitter, og i de fleste tilfælde var det støbejernsgitre, kun undtagelsesvis blev der anvendt kunstfærdigt udformede smedejernsgitre.

Gravene på den sydligste del af kirkegården blev sløjfet efter 1848, så man her kunne anlægge en krigerkirkegård for de faldne i de slesvigske krige 1848-50 og 1864. Her står danske og tyske gravmæler og mindesmærker side om side. I alt ligger mellem 1.000 og 2.000 soldater fra Danmark, Sverige, Norge, Slesvig-Holsten, Prøjsen og Østrig begravet her.

Over en fællesgrav for 465 danskere, der faldt i slaget ved Isted i 1850, blev der i 1862 på foranledning af Frederik VII anlagt en gravhøj med 51 ens mindesten. Stedfortrædende for alle de faldne mindes på disse marmortavler 51 navngivne danske soldater, underofficerer og officerer.

Til minde om danskernes sejer ved Isted blev der i 1862 opstillet et monumentalt mindesmærke, "Istedløven", nord for gravhøjen. Mindesmærket, der var blevet skabt af billedhuggeren H. W. Bissen, fik imidlertid kun lov til at stå på kirkegården i knap to år. Efter nederlaget i 1864 blev løven fragtet til Berlin, da man frygtede at mindesmærket, som af mange blev betragtet som et

udtryk for dansk selvhævdelse, ellers ville lide overlast. I Berlin blev den 3,80 m høje "Istedløve" opstillet ved kadetanstalten i Lichterfelde, hvorfra den i 1945 blev bragt til København af amerikanske tropper og skænket til kongehuset. Efter at have tilbragt mange år i gården bag Tøjhusmuseet, er den nu kommet til ære og værdisgthed i forbindelse med nyanlæggelsen af arealerne omkring Det kgl. Biblioteks "Sorte Diamant".

Mens de store mindesmærker virker ret dominerende, er de enkelte gravmæler over faldne soldater ofte ganske enkle. Mange består af et støbejernskors med indskrift eller blot en marmortavle evt. indlagt i en enkel ramme. Disse prunkløse gravmæler kan imidlertid rumme en hel fortælling, når de fuldstændig nøgternt beretter om den dræbte soldats skæbne.

Efter en stor del af kirkegården var blevet inddraget til krigerkirkegård, blev det snart nødvendigt at anlægge yderligere en kommunal kirkegård. Som aflastning blev der således i 1872 og i 1911 anlagt yderligere to kirkegårde, og den første kommunale kirkegård blev efterhånden kun omtalt som "Den gamle Kirkegård", en betegnelse som med tiden blev det officielle navn. Med anlæggelsen af de nye kirkegårde mistede Den gamle Kirkegård med tiden sin betydning som grav-

Eksempel på stenhuggerarbejde af høj kvalitet på gravmæle fra 1837
Foto Eiko Wenzel.

plads, og i 1953 fandt den sidste jordfæstelse sted. Det har derfor ikke været nødvendigt at sløjfe gravsteder for at skabe plads til nye begravelser, hvilket har betydet, at der på Den gamle Kirkegård er bevaret over 500 gravmæler fra oprettelsen af kirkegården i 1813 frem til 1920'erne. Blandt disse bør især det store antal velbevarede klassicistiske gravmæler fra første halvdel af 1800-tallet fremhæves.

Hele kirkegårdsanlægget med kapellet og alle gravmæler og mindesmærker fra før 1920 blev derfor fredet i 1985, og i 1997 blev der af fredningsstyrelsen udarbejdet et vedligeholdelses- og plejekoncept for Den gamle Kirkegård, og en detaljeret registrering af samtlige gravmæler blev påbegyndt i 1999 for at sikre bevarelsen af dette enestående anlæg.

Kapellet, der mistede sin funktion efter 1953, stod ubenyttet hen i et halvt århundrede. De to sidebygninger blev dog fortsat benyttet, den østlige til beboelse og den vestlige som redskabs- og opholdsrum for kirkegårdsgartnerne, således som det var blevet planlagt af Axel Bundsen i 1813. I årene 2001-2002 blev kapellet restaureret, og i den forbindelse blev den oprindelige farveholdning, der understreger arkitekturens klarhed, genskabt. Det var samtidig vigtigt ikke at ændre kapelbyg-

Kriggergravene med enkle støbejernskors
Foto Eiko Wenzel.

ningens funktionelle tredeling som en væsentlig del af arkitekturen. Derfor er der ikke sket ændringer i brugen af sidebygningerne, mens selve kapelrummet i fremtiden vil stå til rådighed for byens kulturelle foreninger og museer, der her vil kunne arrangere koncerter, foredrag, udstillinger, litteraturaftner o. l. Et af arkitekt Axel Bundsens hovedværker, som i kraft af sin arkitektur og kombinationen mellem form og funktion må betegnes som enestående, er således sikret for eftertiden.

Den gamle Kirkegård i Flensborg blev anlagt i en periode, der så absolut ikke var præget af økonomisk overskud. Danmark befandt sig i en langvarig krig med England, som med årene fik katastrofale følger for helstaten. Skattetrykket steg, storhandelen ud over havene hørte op, og handelsflåden gik tabt. Dette førte til statsbankerotten i 1813, og som gammel søhandelsby blev Flensborg naturligvis ramt ekstra hårdt. Alligevel virkeliggjorde man i Flensborg i disse år planerne for den første kommunale kirkegård i Slesvig-Holsten.

Kommissionen, der stod bag anlæggelsen af kirkegården, blev da også bebrejdet projektets omfang, og at der var valgt for dyre materialer. Dertil svarede kommissionen: *"Kapellets murværk, stenvolden, jerngitrene er altsammen enkelt, men helt og holdent lavet til at kunne holde. Licitation over arbejdet, træ i stedet for jern, og en jordvold i stedet for kampestensmuren kunne vel have sparet noget; eftertiden vil ikke spørge, hvad dette eller hint har kostet, men kun om hvor godt og med hvilken bestandighed det er lavet, og efter denne grundsætning har kommissionen behandlet hele værket"*.

190 år efter indvielsen er der kun at sige: Hvor havde de ret!

mellem Københavns Kommune, Kirkeministeriet, Nationalmuseet og firmaet Bit By Bit ved Carsten H. Pedersen. Databasen erstatter de tidligere maskinskrevne kartotekskort og indeholder langt flere informationer, f. eks. angives gravstedstype, indhegning og beplantning. Oplysninger om inskriptionen er udvidet med data vedr. sats, og en særlig kategori er oprettet til eventuelle citater. Her angives om der er tale om bibel- eller salmevers eller et digt, forfatteren til den citerede sentens findes så vidt det er muligt.

Som noget nyt og særlig anvendeligt er indførelsen af roller i forhold til gravstedet og gravmindet. Der er mange personer som kan have tilknytning til et gravsted: Afdøde kan være fortjenstfuld, en kunstner kan have tegnet monumentet, en stenhugger kan have udført det, der kan være en donator af gravmindet, som er nævnt i inskriptionen, graven kan være omgivet af et støbejernsgitter udført af et jernstøberi og citatet i inskriptionen kan være af en kendt forfatter. Navnene på disse personer/firmanavne tages ind i basen, og når det drejer sig om fortjenstfulde personer angives desuden det værk, hvor pågældende er biograferet. Ved registreringen knyttes personerne til som roller i forhold til gravstedet eller gravmindet og når alle de bevaringsværdige gravminder er indlagt i databasen, kan der efterfølgende laves registre over fortjenstfulde personer, kunstnere, håndværkere og støberier.

Til hvert enkelt bevaringsværdigt gravminde angives ud fra hvilke kriterier det er erklæret bevaringsværdigt (jvf. ovennævnte vejledningen) samt bevaringsprioritet ud fra en firdelt skala, som skal bruges i forbindelse med den efterfølgende vedligeholdelse af gravsteder og gravminder.

Til hvert registreringskort er indlagt digitale fotos af gravstedet i sin helhed, gravmindet og eventuelt særlige detaljer. Der er endvidere sort/hvide fotos, som er til brug ved en eventuel restaurering af gravmindet.

Fordelene ved registreringen af bevaringsværdige gravminder i en databasen er mange. Først og fremmest er den til nytte i det daglige arbejde på kirkegården, hvor de bevaringsværdige gravsteder kan inkorporeres i kirkegårdens fremtidige anlægs- og vedligeholdelsesplaner og nye informationer kan løbende indtastes. På kirkegårde med store kulturhistoriske værdier er registrene over kunstnere og fortjenstfulde personer til hjælp i forbindelse med formidlingen til besøgende. Men der

er naturligvis også fordele som rækker ud over den enkelte kirkegård. Registreringen af de bevaringsværdige gravminder er til gavn for flere faggrupper, indenfor f.eks. kunsthistorie, personalthistorie, historie og kulturhistorie, og til dette brug er registrene over de fortjenstfulde personer, kunstnere og håndværkere et godt hjælpemiddel. En samkøring af databaser fra flere kirkegårde giver mulighed for samlede bevaringsplaner på landsplan for højt prioriterede gravminder.

Registreringen af Vestre Kirkegård frembragte ny viden om kirkegården, anlæggene og gravminderne. Der blev fundet hidtil ukendte værker af nogle af Danmarks mest anerkendte billedhuggere og arkitekter som eksempel kan nævnes værker af billedhuggerne Kai Nielsen (1882-1924) og Rudolf Tegner (1873-1950).

Inskriptioner

Ved at indtaste rollen med donator tegnede der sig et stykke kulturhistorie. Fra midten af 1800-tallet og frem til 1940'erne var det meget almindelig, at man nederst på monumentet skrev hvem der havde doneret gravmålet. På gravmindet over skolebestyrer C. A. Lyngbye (1850-1913) står "De private Mellem- og Realskolers Pensionskasse satte dette Minde". Det er ikke kun den afdøde der huskes, donatoren bliver også stående for eftertiden, og en institution i det danske skolesystem, som ikke længere eksisterer, vil blive erindret for eftertiden.

I samme periode tegner der sig desuden et billede af de mange bibel- og salmevers i inskriptionerne. Ofte var der en sentens fra Biblen på gravmindet eller måske kun en henvisning f.eks. Mark. 14,8. I det sidste tilfælde forudsattes det at den forbipasserende kunne Biblen udenad, og har vidst at sentensen lød "Hun har gjort, hvad hun kunne".

Af salmeversinskriftioner viser det sig, at de to første linjer i J. N. L. Schjørrings begravelsessalme "Herrens venner ingen sinde mødes skal for sidste gang !" fra 1866 er det mest citerede. Jens Nicolai Ludvig Schjørring (1825-1900) var præst i Ørslev ved Skelskør. De fleste af de andre citater er fra Grundtvigs og Ingemanns salmer, men der er ikke nogle vers fra deres salmer, som bliver gentaget så ofte, som Schjørrings på Vestre Kirkegård.

Registreringen af Vestre Kirkegård blev afsluttet i år 2001, hvor databasen blev publiceret i en forkortet udgave.

Træk af Vestre Kirkegårds historie

Vestre Kirkegård skulle ved dens indvielse den 2. november 1870 udelukkende bruges til frijordsbegravelser, de såkaldte fattigbegravelser, med henblik på at afløse Assistens Kirkegård, hvor arealerne til frijordsbegravelser var ved at være brugt op. Københavns Kommune havde i 1869 købt jorder fra Bjerregården i Valby, men det var kun den sydlige del af arealet, der i første omgang blev benyttet til kirkegård, den nordlige del blev bortforpagtet. I de første år fremstod kirkegården som et trist og øde sted. Adgangsforholdene til hovedindgangen, som lå ud mod Enghave (i dag kaldet Banehøj indgangen) var meget vanskelige, selve kirkegården var indhegnet med træstolper og lægter og den prunkløse indgangsport var købt brugt.

Oberst og rådmand Frederik Abrahamson (1822-1911) som havde tilsyn med kirkegården på magistratens

Fig. 2. Ældre foto af terrassemurene på den centrale del af Vestre Kirkegård. Fotografen er ukendt. Københavns Kirkegårde.

vegne og graver Siegfried Bahnson (1840-1931) gjorde et stort arbejde for at ændre den triste kirkegård, men de havde kun få økonomiske midler til deres rådighed. På trods af de vanskelige vilkår blev det store anlægsarbejde med terrasseanlægget midt på kirkegården påbegyndt. Allerede på gartner J. P. Olsens skitse af kirkegården fra 1869 er der i øverste venstre hjørne af skitsen, tegnet et snit af terrasseprojektet. Terrasserne blev opført med granitmurer og trappeomgange markeret med gigantiske murede piller (fig. 2). I en simpel træbygning sydvest for hovedindgangen blev indrettet et lille kapel, et ligrum, et kontor for graveren og en folkestue som også blev benyttet som materialrum. Efter en årrække kom der også betalingsgravsteder på Vestre Kirkegård. De fandtes i to kategorier; familiegravsteder som kunne erhverves udover de 20 år, hvorefter et gravsted hjemfalder, og hvor gravstedskøberne selv kunne vælge hvilket gravsted de ønskede at købe på afdelingen og liniegravsteder, som ikke kunne forlænges ud over hjemfaldsdatoen, og hvor gravstedskøberne kun kunne erhverve det næste ledige gravsted på rækken (linjen). Betalingsgravstederne kunne indhegnes, og gravstedsejerne kunne efter eget ønske anlægge gravstedet og vælge monument. På frijordsgravstederne var der ingen frihed til selv at vælge; gravstedet måtte ikke indhegnes, der måtte kun sættes blomster på gravstedet og monumentet måtte kun være et simpelt trækors (fig. 3).

Holm og Ambts anlægsplan

Samtidig med at interessen for køb af gravsteder voksede i slutningen af 1870'erne ønskede Københavns Borgerrepræsentation at gøre Vestre Kirkegård til rekreativt område for byens borgere. Derfor bad kommunen arkitekt Hans Jørgen Holm (1835-1916) og Charles Ambt (1847-1919), daværende viceinspektør i Københavns Kommunes Brolægnings- og Vejvæsen om at komme med forslag til en plan for kirkegården. Holm og Ambts færdige forslag blev vedtaget i 1883. Planen er inspireret af de nyanlagte udenlandske storbykirkegårde, Holm havde været på flere rejser i Europa, og i 1880 rejste han til Italien og Grækenland. I den forbindelse var han af magistraten blevet bedt om at se på kirkegårde. I Borgerrepræsentationen var der debat om

anlæggelsen af Vestre Kirkegård bl.a. var der diskussion om beplantning og indhegning. Skulle kirkegården omgives af en mur eller skulle den indhegnes således at den kunne betragtes udefra?

Vestre Kirkegård blev omgivet af hegn og der blev anlagt brede hovedalléer som blev tilplantet med forskellige træsorter. For at bryde de lange alléer blev der anlagt runddele, som også havde den praktiske funktion at tjene som vigeplads. Dagligt var der flere begravelser med følge og i forbindelse med det praktiske arbejde på kirkegården var der hestetrukne køretøjer, det var derfor nødvendigt at trafikken kunne foregå uhindret. Mellem hovedvejene blev anlagt afdelinger som kunne opfylde kravene til de forskellige gravstedstyper, den nordlige del blev især anlagt til familiegravsteder.

Registreringen af de bevaringsværdige gravminder afspejler også denne inddeling af kirkegården. Der er flest bevaringsværdige gravsteder og gravminder i den nordre del. Familiegravstederne blev ofte købt for 100 år, og de velstillede borgere anlagde gravsteder med gitter eller borner, og fik hyppigt billedhuggere eller arkitekter til at tegne unikke gravsteder og gravminder, som i dag bliver bevaret med den højeste prioritet.

Fig. 3. Frijordsafdeling omkring 1900.

Fotografen er ukendt. Københavns Kirkegårde.

I anlægsarbejdet inddrog Hans Jørgen Holm de to sandgrave i den nordlige del af kirkegårdens jorde og skabte afdeling A omkring søen.

Et nyt kapel, Nordre kapel, blev placeret lige ved søen. Kapellet som stod færdig i 1892 er tegnet af Hans Jørgen Holm med forbillede i et middelalderligt klosteranlæg. I bygningskomplekset, som indeholder kapelsale og forskellige rum til varetagelse af praktiske funktioner i forbindelse med begravelse, er en indre gårdhave omgivet af en søjlegang. Da den nye hovedindgang til kirkegården blev anlagt ved Vestre Kirkegårds Allé i 1908, blev indgangsportalen, som også er tegnet af Hans Jørgen Holm, forbundet på en fin måde med kapelbygning ved de gulglaserede teglsten, som er anvendt på begge bygninger.

I 1906 tegnede Hans Jørgen Holm endnu et kapel til kirkegården, Søndre Kapel som lå syd for søen, placeret som krydspunkt for fire diagonale alléer, der adskiller de 4 afdelinger som udgør kirkegårdens centrale del. I et gravsted lige syd for kapellet blev Hans Jørgen Holm selv begravet ved sin død i 1916, gravstedet ligger på samme akse som hans egne værker, Nordre og Søndre Kapel.

Holger Jacobsen og Vestre Kirkegård

Efterhånden blev der også brug for et kapel på den sydligste del af kirkegården. I 1913 stod Østre Kapel færdigt, det er tegnet af arkitekt Holger Jacobsen (1876-1960) som siden 1910 havde været Københavns Kommunes kirkegårdsarkitekt.

I 1922 løste Holger Jacobsen en meget stor og vanskelig opgave på Vestre Kirkegård, idet kirkegårdens areal endnu engang blev udvidet. Begravelsesvæsenet erhvervede et langt, smalt areal langs med Sjælør Boulevard. Holger Jacobsen tegnede et anlæg som udnyttede det stærkt skrånende areal på den bedste måde ved anvendelse af terrasser. Anlægget som benævnes afdeling R blev anlagt med et udkigspunkt længst mod nord, hvorfra der var et smukt syn nedover den nyanlagte del af kirkegården. I forbindelse med anlæggelsen af arealet vendte Holger Jacobsen blikket mod Italien og den italienske havearkitektur, hvorfra han fik ideen med muren som er lagt ind i rampen i den nordlige del af anlægget. I de yderste rækker af de store familiegrav-

steder, som er lagt langs rampemuren, er nicher, hvor gravminder af mere skulpturel karakter kunne placeres. Der er endnu bevaret et monument af billedhuggeren Jens Bregne; en bronzeskulptur som forestiller en kvinde der sidder på en sarkofag og skriver på et ark papir med fjerpen.

Efter rampen kommer et afsnit med almindelige gravsteder og sydligst urnehave R. Urnehaven er anlagt omkring hovedstien, som to flankerende mæanderborte af lave buksbomhække, hvorimellem de enkelte urnegravsteder er placeret.

Efter de store anlægsarbejder i de første år af Vestre Kirkegårds historie er udviklingen på kirkegården fortsat. Kirkegården tilpasses hele tiden de nye krav, der stilles til Danmarks største kirkegård, der bliver anlagt nye afdelinger og ældre anlæg bliver omlagt, så de passer til det moderne storby menneske, f.eks. hele Stjernevejsprojektet ved landskabsarkitekt Torben Schønherr's Tegnestue (jf. artiklen i sidste nummer af Kirkegårdskultur). Men samtidig bliver der taget hensyn til de ældre anlæg og gravminder, således at kirkegårdens kulturelle og historiske værdier bliver bevaret for vores efterkommere.

Mønsterkirkegården

De forskellige afdelinger på Vestre Kirkegård rummer hver især interessante anlæg eller monumenter, men afdeling H eller mere præcist række 11, er en afdeling som udgør en helhed, en "mønsterkirkegård", hvor det overordnede anlæg er tænkt sammen med gravstederne og gravminderne .

Afdelingen ligger nord for Nordre Kapel og blev anlagt i 1921, i forbindelse med kapellets ombygning og udvidelse (fig. 4). Holger Jacobsen som stod for kapellets udvidelse, tegnede også den nye afdeling. Allerede i 1919 havde han tegnet en plan for afd. H-11, som tager udgangspunkt i den halvcirkulære form, som arealet allerede havde. Planen, som er farvelagt med akvarel, er bevaret på Kunstakademiet på Samlingen af Arkitekturtegninger, den viser Nordre Kapel og en plan for anlægget af den nye afdeling. Tegningen blev i stor træk fulgt, da afdelingen blev anlagt i 1921, den er symmetrisk og anlagt som en vifte udfra kapellets apsis.

Gravstederne som ligger i periferien af afdelingen er placeret på et plateau med stensætning af marksten. Plateauet er tæt beplantet med taks, som omslutter afdelingen som en levende grøn mur, hvori der er anlagt rektangulære og kvadratiske gravsteder som skærer sig ind i taksbeplantningen. Afdelingen er kun åben ud mod kapellet. De stedsegrønne meget bredde hække, som er klippet i forskellige former, skaber havearkitektoniske rammer om de enkelte gravsteder. Ryghækkene er flere steder så høje, at de lukker af for udsynet over afdelingen, og danner en smuk grøn baggrund for de rødlige gravminder, der alle er udført i Nexø sandsten. Nogle få af gravstederne har lave ryghække, i samme niveau som sidehækkene, på disse gravsteder er liggesten. Der er derfor ingen gravminder som står op over hækkene, og forstyrrer blikket i det grønne rum.

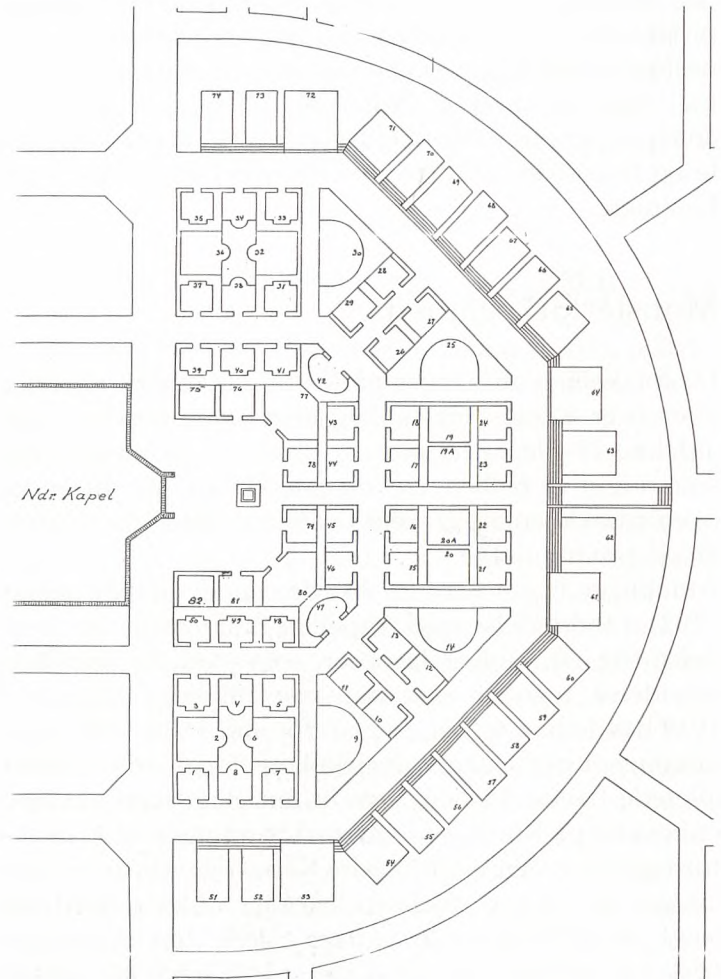

Fig. 4. Detailkort over afdelingen H-11.
Københavns Kirkegårde.

Gravminder på Mønsterkirkegården

Begravelsesvæsenet havde ved en frivillig overenskomst med gravstedskøberne fået gennemført, at alle gravminder var af rød sandsten. Gravmindet skulle være af en høj kunstnerisk standard, derfor skulle en tegning af monumentet godkendes inden det kunne anbringes på gravstedet. Det var ofte arkitekt Carl V. Petersen (1858-1933) som Begravelsesvæsenet henvendte sig til, når de skulle have en faglig vurdering af de indsendte forslag, eller tegningerne kunne være godkendt af Holger Jacobsen selv.

Omkring 1920 var der en livlig debat om kirkegårds-kultur. Kirkegårdene gav et forvirret og uroligt indtryk,

Fig. 5. Cippus tegnet af Alf Cock-Clausen.

Fotograf Søren Kronholm. Københavns Kirkegårde.

det enkelte gravsted havde ingen sammenhæng med nabogravstederne, monumenterne stod placeret forskellige steder på gravene og indhegningen af gravstederne kunne være både af levende og dødt materiale. Man ønskede at kirkegården skulle fremstå som en naturlige helhed, hvor gravminde, gravsted og anlæg udgjorde et hele. Ved at indgå en overenskomst med gravstedsejerne om gravmindet, hække og beplantning kunne afdelingerne blive til samlede enheder og kirkegården ville give et harmonisk indtryk.

Ved den frivillige overenskomst og den høje standard på H-11 håbede Begravelsesvæsenet, at denne mønsterkirkegård ville danne forbillede for andre gravstedsejeres valg af sten og anlæg, og dermed højne standarden på kirkegården.

De fleste af gravmonumenterne er tegnet af datidens kendte arkitekter og billedhuggere, som billedhuggeren

Fig. 6. Monument på afdeling H-11 af Edvard Eriksen.
Fotograf Marianne Linnée Nielsen. Københavns Kirkegårde.

Edvard Eriksen (1876-1959) kendt for Den lille Havfrue og arkitekt Alf Cock-Clausen (1886-1983) hvis hovedværk er fabriksbygningen for De danske Spritfabrikker i Ålborg.

Monumentet for overretssagfører C. D. Danjelsen og hustru Karen Danjelsen er tegnet af Alf Cock-Clausen i 1921 (fig. 5). På Samlingen af Arkitekturtegninger findes en opstalt og et snit af monumentet, som er en cippus (en lav stele, med trekantet topstykke i hvis hjørner, der er palmetter) med en niche i hvilken der står en olielampe af bronze. På soklen er en inskription "Giv os alle fred og ro / i vor Herres Jesu tro", det er de sidste to linjer fra sidste vers af "Jeg er træet og går til ro", nr. 770 i Den danske Salmebog. Den hyppigt benyttede begravelsessalme er skrevet af litteraturhistorikeren og digteren Kristian Arentzen i 1846.

Stelen over I.C. Francis er af samme arkitekt, øverst er påsat en tårekrukke af bronze - i antikken samlede de sørgende efterladte deres tårer i en lille krukke, som blev lagt ned i graven. Til denne krukke findes også tegninger på Samlingen af Arkitekturtegninger signeret af Alf Cock-Clausen i juli 1922. Stelen er udført af E. Nielsens mekaniske Stenhuggeri i København, som er det stenhuggerfirma der har leveret flest af de bevaringsværdige monumenter på Vestre Kirkegård, som det fremgik af registreringen af de bevaringsværdige gravminder.

Billedhuggeren Edvard Eriksen har skabt skulpturen, som er indsat i nichen nederst på gravstelen over en ung kvinde (fig. 6). Skulpturen forestiller en ung, nøgen, sammenkrøben kvinde, titlen på værket er "Det bødes der for". Det er Edvard Eriksens tidligste skulptur og hans første udstillede arbejde på Charlottenborgs Forårsudstilling 1902 (fig. 7). Billedhuggeren har sikkert også selv tegnet og hugget monumentet. I januar 1924 startede han sit eget stenhuggerfirma "Dansk Gravminde-Kunst", men han har allerede tegnet og udført flere gravminder inden han startede sit firma, hvilket fremgår af de sager, han har indsendt til Begravelsesvæsenet vedr. godkendelse af monumenter til afdeling H-11.

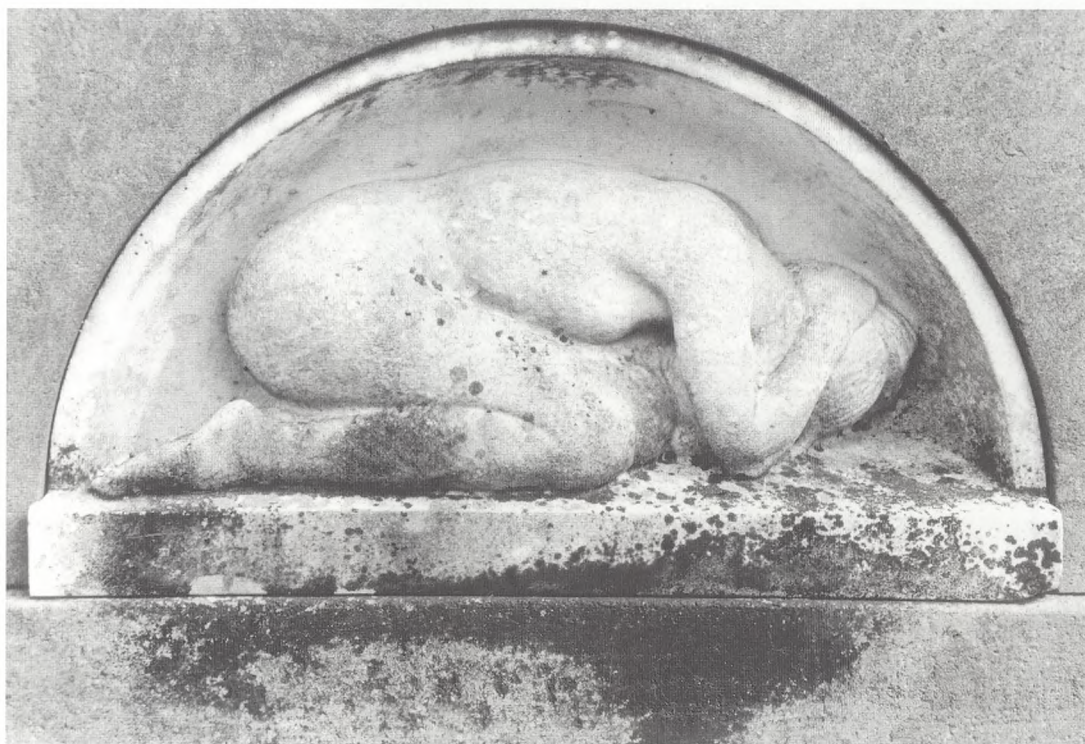
Afslutningsvis kan det nævnes, at både Edvard Eriksen og Alf Cock-Clausen hviler under egne værker. Edvard Eriksens sidste værk, skulpturen "Hun duede ikke" fra 1945, blev efter hans hustru, Eline Eriksens, ønske støbt

i bronze og opstillet på hans gravsted. Edvard Eriksen har også skabt andre monumenter på kirkegården, og han er dermed en kunstner som er godt repræsenteret på kirkegården.

Alf Cock-Clausen er begravet i et familiegravsted på Vestre Kirkegård, hvor også hans forældre, arkitekt Ludvig Clausen (1851-1904) og hustru Aase Clausen hviler. Det oprindelige monument på gravstedet var tegnet af arkitekterne Fritz Koch (1857-1905) og Albert Jensen (1847-1913), men Alf Cock-Clausen omdannede det senere. Det er en stele med lave sidefløje, øverst på stelen er en påsat dekoration, som viser arkitektens arbejdsredskaber. Under inskriptionen er påsat en kraftig bronzeknop, som er beregnet til at hænge krans på.

De fleste af monumenterne er heldigvis endnu bevaret på afdeling H-11, og mange af dem er, som monumenterne af Alf Cock-Clausen inspireret af den klassiske kunst. Afdelingen fremtræder stadigvæk som en mønsterkirkegård, og er derfor ved registreringen prioriteret som en helhed.

Fig. 7. Skulptur af Edvard Eriksen på gravstele.
Fotograf Søren Kronholm. Københavns Kirkegårde.

Gravmindekurrencer

Tanker om gravmindekurrencer og debat om gravmindernes udformning dukker med jævne mellemrum op, senest i Kirkegårds kultur 2000, hvor det fremgår, at der er en ganske lille ændring på vej mod en mere individuel udformning og udsmykning af gravminder. Ved registreringen af de bevaringsværdige gravminder på Vestre Kirkegård blev der fundet gravminder, som vidner om nogle af de allertidligste gravmindekurrencer.

På bagsiden af plateauet på afdeling H-11 er der gennem en lang årrække blevet hensat hjemfaldne monumenter, som har tiltrukket sig så meget opmærksomhed, at de er blevet bevaret for eftertiden. Flere af monumenterne har oprindeligt stået inde på selve afdeling H-11, f. eks. stelen som blev sat over Oline Bech-Olsen, cirkusdirektør Magnus Bech-Olsens hustru i 1922. Magnus Bech-Olsen (1866-1932) blev begravet i samme gravsted ti år efter og hans navn blev føjet til inskriptionen.

Hvis man går en tur langs de opstillede monumenter får man først og fremmest et indblik i gravmindekunstens udvikling, men nærlæses inskriptionerne kan der hentes flere oplysninger, som er af kulturhistorisk interesse. På et gravminde lyder inskriptionen: "Ege-træs/ gravminde /anno/ 1925 / PJB". Monumentet er en stele med skråtag. Tre vandrette bånd med et stregmønster inspireret af den klassiske mæanderbort pryder stelen (fig. 8). Ifølge begravelsesprotokollen er der ikke begravet nogen person med initialerne PJB i 1925 på Vestre Kirkegård. Gravmindet har muligvis været brugt i forbindelse med gravmindekurrencen, der blev udskrevet af Fællesudvalget for Kirkegaardskunst i efteråret 1923, og hvis resultater blev vist på Helligåndskirkens kirkeplads i foråret 1924. Bedømmelsesudvalget bestod af arkitekt Holger Jacobsen, havearkitekt Erstad-Jørgensen (1871-1945), billedhugger Jens Lund (1873-1946) og overretssagfører J. Werner (1866-1934). I indbydelsen til konkurrencen skriver formanden billedhugger Mathilius Schack Elo (1887-1948), at udvalget gør opmærksom på, at der f. eks. i de gamle laugsmærker, fagforeningsmærker og religiøse symboler er et godt materiale til vejledning for udsmykning, og han opfordrer deltagerne til at hente inspiration bl.a.

på Nationalmuseet og i Glyptotekets antikke Afdeling. Om "PJB" er blevet tilskyndet til antik udsmykning fra disse steder, vides naturligvis ikke, men det er højst tænkeligt.

Allerede i 1919 ønskede Københavns Begravelsesvæsen at forskønne kirkegårdene ikke ved at anvende censur som i Stettin og Stockholm, men ved det gode eksempel og ad frivillighedens vej, som det også senere var hovedtanken med anlæggelsen af afdeling H-11. Begravelsesvæsenet sendte derfor en anmodning til Københavns Kommunalbestyrelse i efteråret 1919 om afholdelse af en konkurrence, som skulle afholdes i foråret 1920, forslagene skulle afleveres på Vestre Kirkegård inden den 15. april 1920. De indkomne forslag til gravminder skulle opstilles på det tomme areal tæt ved hovedindgangen. De skulle opstilles på kirkegårdens for-

Fig. 8. Træggravminde fra 1925.

Fotograf. Marianne Linnée Nielsen. Københavns Kirkegårde.

anstaltning omgivet af beplantning og blomsteranlæg, således at de fik smukke og passende omgivelser.

Der skulle afholdes konkurrence i 3 kategorier; 1 med monumenter af sten, 1 med monumenter af træ eller jern og den sidste skulle være gravminder til brug for urnegravsteder.

Der må alligevel være afholdt en eller anden form for konkurrence i 1919, selvom magistraten ikke bevilligede penge, for under registreringen på Vestre Kirkegård blev der fundet et gravminde af træ, som var bevaret af kirkegården (fig. 9). Gravmindet er formet som en smal stele med skråtag og inskriptionen lyder: "Prøve Gravminde af Fyrretræ Anno 1919".

Fig. 9. Opmagasineret prøvegravminde fra 1919.
Fotograf Søren Kronholm. Københavns Kirkegårde.

Gravminder af træ

Ved registreringen blev der endvidere fundet flere gravminder af træ fra 1919 udformet som kors eller steler med tag. Gravminderne havde været i brug og er efter hjemfald blevet opmagasineret inden døre og var derfor velbevarede.

Ved registreringen blev der endvidere identificeret et hidtil ukendt værk af arkitekt og bogtrykker, Knud V. Engelhardt (1882-1931). Han skabte et unikt gravminde af træ allerede i 1912. Det er en stele med udsmykning skåret i relief. Øverst et kors og selve inskription står på et bånd, der er viklet om stelen. På båndet er Knud V. Engelhardts karakteristiske signatur med hans initialer og små hjerter. Ved indgangen til gravstedet er sat to borner ligeledes af træ. På et ældre fotografi (fig.10) ses bornerne i deres helhed, hvor de står som små konsol-

Fig. 10. Ældre foto af gravminde og indgangsparti tegnet af Knud V. Engelhardt. Fotograf N. Chr. Bang. Københavns Kirkegårde.

ler med blomsterkrukker med en gigantiske kæde imellem.

De mange velbevarede træmonumenter på Vestre Kirkegård vidner om den almindelig brug af træ som materiale til gravminder i begyndelsen af 1900-tallet, som det også fremgår af de skrevne kilder til gravmindekunst. Men det er sjældent at monumenterne er bevarede, da materialet som er det billigste også er det mindst holdbare jvf. monumenterne på frijordsbegravelserne. Trægravminder var også et materiale som de anerkendte kunstnere arbejdede i, og på den måde var med til at højne gravmindekunsten og give de enkelte gravminder individuelle præg.

Som det er fremgået af ovennævnte glimt fra registreringen af bevaringsværdige gravminder på Vestre Kirkegård, så er der kommet mange nye informationer frem om de registrerede gravsteder og gravminder, som kan være til gavn og glæde både for personalet på kirkegården, men også for de mange besøgende som gæster kirkegården af kulturhistorisk interesse eller benytter den som et rekreativt område i den tætbebyggede hovedstad.

Litteraturliste

Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse: Gravminder fra Københavns og Frederiksbergs Kirkegaarde. MDCCCXII.

Festskrift i Anledning af Vestre Kirkegaards 50-aars Bestaaen den 2. November 1920, Udgivet af Københavns Begravelsesvæsen, København 1920.

Forskønnelsen. Illustreret Tidsskrift. Udg. af Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse, Årg.13, 1923.

Vore Kirkegaarde. V, 1928-29, A. Berg. Kirkegaardskultur.

Ved Vestre Kirkegårds 100 års Jubilæum. Københavns Begravelsesvæsen. København 1970.

Karin Kryger. Allegori og Borgerdyd. Studier i det nyklassicistiske gravmæle i Danmark i 1760-1820. København 1985.

Egon Eriksen. Edvard Eriksen og Den lille Havfrue - liv og kunst. Skippershoved 1998.

Danske Museer. Årg. 12, nr. 5, oktober 2000. Eva de la Fuente Pedersen. Database til registrering af bevaringsværdige gravminder.

Kirkegårdskultur. 2000. Eva de la Fuente Pedersen. Tradition og fornyelse. Gravmindekultur fra 1900-tallets begyndelse på Vestre Kirkegård i København

Skriften på stenen. Vestre Kirkegårds bevaringsværdige gravminder. Eva de la Fuente Pedersen & Marianne Linnée Nielsen. København 2001.

Historiske Meddelelser om København. 2002. Fra fattigkirkegård til gravhave. Træk af Vestre Kirkegårds historie. Eva de la Fuente Pedersen og Marianne Linnée Nielsen

Københavns Stadsarkiv. Begravelsesvæsenet. Journalsager. 1919-22. (utrykt materiale).

Kejserinden i Roskilde

Af domprovst Jens Arendt, Roskilde

Det fremgår af en meddelelse fra Det danske Udenrigsministerium, at Kejserinde Dagmar agtes genbegravet i St. Petersborg. Redaktionen har, inden denne meddelelse blev udsendt, bedt Domprovst Jens Arendt om at skrive et par ord om Kejserinden. Der er således tale om en særlig aktualitet for denne artikel.

Udenrigsministeriet meddeler, at "Genbegravelsen af kejserinde Dagmar finder sted på initiativ af Romanov-familien. Den er udtryk for hendes eget ønske. Ifølge udsagn fra hendes nærmeste familie var det hendes ønske at blive begravet ved sin mands side i Peter og Paul Katedralen i Skt. Petersborg, når forholdene i Rusland gjorde det muligt. Genbegravelsen er i den forbindelse en markering af de store forandringer, der er sket i Rusland siden Sovjetunionens opløsning.

Genbegravelsen støttes af præsident Putin, der personligt har

henvendt sig til Hendes Majestæt Dronningen for at få dansk støtte til gennemførelsen af genbegravelsen. ”

Udenrigsministeriet gør endvidere gældende, at ”Der er i disse år en stærkt øget interesse i Rusland for perioden før revolutionen, der var præget af en hurtig udvikling af forbindelserne mellem Rusland og resten af Europa. Der er også en betydelig interesse for selve genbegravelsen i Rusland, som må forstås som et russisk ønske om at genskabe kontinuiteten i historien og som et symbol på Ruslands vilje til at genindtage sin naturlige plads i Europa. Symbolværdien styrkes ved, at kejserinde Dagmar er ukontroversiel i russisk historie. Hun er respekteret og beundret som en udenlandsk prinsesse, der har tjent Rusland. Hun er derfor en ideel samlende skikkelse i det nye Rusland.”

Meddelelsen afsluttes med at pege en dato for genbegravelsen:

”Ifølge de foreløbige planer vil genbegravelsen finde sted den 26. september 2004. Datoen er foreslået af præsident Putin, fordi Prinsesse Dagmar kom til Rusland denne dato (i 1866) for at blive gift med den russiske tronfølger.”

Et vigtigt kapitel, når det drejer sig om den danske kirkegårds-kulturs historie, er andre religiøse samfunds kirkegårde. Jøder og nu også muslimer etablerer deres egne kirkegårde. Men når det drejer sig eksempelvis katolikker og ortodokse, indretter de sig oftest i et hjørne af en eksisterende kirkegård. Det gælder også lan-

dets fornemste begravelser. I et hjørne af Roskilde Domkirke findes en kirke i kirken. Her tænker jeg på krypten under Christian IX's kapel i kirkens nordvestlige hjørne. Her findes en lille russisk ortodoks kirke med ikoner og kors og røgelseslampe, som omgiver kejserinde Dagsmars kiste.

Kejserinden døde d. 13. oktober, 1928 og blev bisat i Alexander Newskikirken i København og i Roskilde Domkirke d. 19. oktober 1928. Det er altså i år 75 år, siden hun døde. Begivenheden skulle kun være en privatbegravelse, men det virkede næsten som en statsbegravelse med deltagelse af medlemmer af den danske kongefamilie, repræsentanter for det officielle Danmark, udenlandske kongelige og flere medlemmer af Romanovfamilien.

Korset på kisten er et græsk-russisk kors med en skrå tværbjælke placeret nederst på selve korsstammen. Tværbjælken peger opad mod højre - angiveligt den side, hvor den bodfærdige røver hang - mens den

ubodfærdige røver hang til venstre - den del af tværbjælken, der peger nedad. Symbolikken er enkel: den bodfærdige røver kom opad - til paradiset - mens den ubodfærdige røver måtte nedad, fordi han hånede Jesus på korset.

Ikonerne har deres egen historie. Een af dem blev hængt op af Frederik IX personligt. Den viser Kristi ansigt, som det aftrykkes i Veronicas svededug. Den blev givet til Kong Frederik af en hohenzollisk prins, som havde været i kommunisternes fangenskab. To andre ikoner har hængt på Hvidøre, kejserindens bolig på hjørnet af Strandvejen og Emiliekilde-vej.

Her boede hun siden hun i marts 1919 var flygtet fra Rusland som passager på det engelske krigsskib HMS Marlborough, som var blevet sendt til Krim for at undsætte hende. Bygningen købte hun allerede i 1906 sammen med sin søster dronning Alexandra af England for at have et sted at være i Danmark efter deres fars, Christian IX's død samme år.

Den mest særprægede ikon er malet så sent som i 1982 på et kloster i New York. På billedet ser man den korsfæstede omgivet af en række skikkelser, som bærer glorie. Det er ikke jomfru Maria og apostlen Johannes, som normalt afbildes foran korset. Men det er 9 afdøde medlemmer af den kejserlige familie, som hun nu på den måde genforenes med. Den blev skænket af medlemmer af den kejserlige families tjenerstab. Da ikonen blev hængt op, og den russisk ortodokse menighed samtidig holdt en mindegudstjeneste ved kisten d. 4. februar 1982, var dronning Margrethe til stede. Biskop Wiberg og domkirkens præster deltog også.

Den kiste, som zarinaen hviler i, er i øvrigt den samme, som først indeholdt hendes bror Frederik d. VIII's zinkkiste. Han døde i Hamborg i 1912. Glücksborgernes kapel og Frederik VIII's sarkofag blev først taget i brug i 1926. Ved kistens ende ses under den russiske krone initialerne MF (Maria Feodorovna) Det var kejserinde Dagmars russiske navn. Kisten i sig selv er en bonet egetræskiste af halvcirkulært tværsnit hvilende på en sokkel af samme materiale.

Kejserinde Dagmar var meget grebet af den sønderjyske sag og modtog daglig Flensborg Avis. Hun gjorde også, så længe hun havde mulighed for det, et stort arbejde for sønderjyske krigsfanger. På kisten er en sølvplade skænket af sønderjyske kvinder med følgende indskrift:

"Kejserinde, Danmarks datter, Sønderjyllands søster kære.

Stor i lykken, størst i sorgen, fik du lært din lod at bære.

Og mens steppens græs har sukket, over vore døde sønner, fandt, som du, vi vejen opad, gennem sjælens tavse bønner."

Kejserindens søn Zar Nicolai II, dennes kone Alexandra og deres 5 børn, Olga, Tatjana, Maria, Anastasia og Alex, blev taget til fange af bolsjevikkerne efter revolutionen i oktober 1917. Dagmars yngste søn Michael blev skudt i Perm. I fangenskabet udviste Nikolaj og Alexandra og deres fem børn en beundringsværdig optræden trods de stigende ydmygelser fra fangevogternes side. Midt om natten 16.-17. juli 1918 drev man dem alle syv sammen med deres læge og tre tjenestefolk ned i en kælder i under en villa i Jekaterinenburg i Uralbjergene. Her blev de skudt uden varsel. Bagefter blev ligene ødelagt og brændt og styrtet i en mineskakt. Først i 1991 blev ligresterne fremdraget igen under præsident Jeltsin, og ikke før i 1995 var de endeligt blevet identificeret som den kejserlige families. Den 17. juli 1998 blev

de bisat i Peter-Paul katedralen i Sankt Petersborg, 80 år efter det frygtelige mord.

Efter sigende var det Dagmars sidste ønske at blive begravet i Rusland, det land, som hun antog som sit samtidige med, at hun gik over til den ortodokse tro. Hvis ikke der var kommet en kurre på tråden i det dansk-russiske forhold, ville præsident Putin formodentlig også i november 2002 have anmodet om, at hendes jordiske rester blev overført til Sankt Petersborg i forbindelse med byens 300 års jubilæum.

Der er ikke adgang for offentligheden til krypten under Glücksborgernes kapel, som regelmæssigt besøges af medlemmer af kongefamilien og rummer 10 andre kister, blandt andet Arveprins Knuds og Caroline

Mathildes. Engang om året vil medlemmer af Alexander Newskikirken i Bredgade holde gudstjeneste i rummet.

Marie Sophie Frederikke Dagmar, i familien altid kaldt Minny, blev født i København den 26. november 1847 i det Gule Palæ i Amaliegade. Hendes forældre var prins Christian af Glücksborg (den senere Christian IX) og prinsesse Louise af Hessen-Kassel, der begge var opvokset i Danmark.

Kejserinden var enke efter Alexander III, zar af Rusland, som døde i 1894. Hun var blevet gift som 18 årig i 1866. Hendes mand blev Ruslands Zar efter, at Alexander II blev dræbt ved et attentat i 1881. Ægteskabet mellem den lille, elegante og udadvendte Dagmar og den fysisk store Alexander, der ikke var særlig interesseret i pomp og pragt og afskyede selskabslivet, blev meget harmonisk og lykkeligt. Alexander døde af en nyresyg-

dom i 1894 og blev efterfulgt af sin søn Nicolai II.
Det går for vidt at gennemløbe hele historien frem til
Krim i 1919, hvor Dagmar flygtede fra sit land gen-
nem 53 år for i august at blive modtaget af sin nevø
kong Christian X i København.
Hun levede til sin død 13. oktober 1928 på Hvidøre
(og på Amalienborg om vinteren). Nu tyder meget på,

at hun vil blive genforenet med sin familie i Sct. Petersborg. Der vil så ikke mere blive brændt røgelse under Christian IX's kapel, når den russisk-ortodokse menighed mødes. Hvis kejserinde Dagmars jordiske rester flyttes fra Roskilde Domkirke til Peter-Paul Katedralen, er det første gang, at en kiste med et medlem af den danske kongeslægt flyttes fra domkirken til udlandet. Dette er i sig selv en nævneværdig begivenhed. Men kejserinde Dagmars liv var i høj grad også bemærkelsesværdigt.

Tidens sten

Af sognepræst Elof Westergaard, Husby

Hver tid sætter sine gravminder. De små trækors, som i min konfirmandstue kan ses på et stort indrammet foto fra 1899 af Husby kirkegård, er for længst væk. Mens jernkorsene stadigt findes på denne vestjyske kirkegård. De stod i mange år i kirkediget, men nu er de fleste af dem blevet sat på ny i små grupper rundt om på kirkegården.

Mange gravminder er for længst forsvundet. Sløjfede sten fik stenhuggerne med. De kunne så slibes om, hugges over eller destrueres.

Bag en række med engelske kriggrave står imidlertid i dag en flok sløjfede gravminder. Det er ikke noget skønt syn, mange af stenene er blev ribbet for deres sokler og er nu placeret uden sans for den sammenhæng, hvor i de tidligere indgik. De står så mærkeligt afskårne.

Blandt denne gruppe af tilsidesatte sten findes flere forskellige gravstentyper. På samme måde kan der rundt om på kirkegården iagttages mange forskellige sten.

Nogle gravminder på familiegravstederne er tydeligvis valgt ud fra et ønske om at tilpasse sig den sten, som først blev placeret på graven. Den satte en standard, en form, som de senere gravsten så har måtte indrette sig efter. Andre gravsten skiller sig mere ud.

Alle stenene viser gennem deres inskriptioner hen til et menneske, der levede, men stenene fortæller også en historie om forskellig stil og smag. De taler deres egen tids sprog. De er engang blevet valgt til at stå på graven. De efterladte fandt dem passende til stedet.

På kirkegården findes stadigt nogle af de gamle tilhuggede monumenter, hvor soklen er hugget hele vejen rundt. Det var dengang lønomkostningerne var få, og hvor man kunne uddannes i såvel skriftdekoration-hugning som stenhugning. Disse monumenter findes i forskellige størrelser og varianter.

Der står også marmorsten med forvitret udsmykning og utydelige, snart udviskede bogstaver. Det danske klima er hård ved marmoret. Mon ikke det står og længes mod syd?

Den sorte granit med poleret frontflade er præget af enkelthed. Den peger på døden og mennesket som en synder. Og den får tankerne hen på dengang, man bar sort ved begravelse.

De store blankpolerede søsten i mange farver, dog mest rødlige, viser derimod vej ind i velfærdssamfundet. De minder om de glarmestervinduer i mange kulører, som engang for ikke så længe siden blev sat ind i stedet for det rene glas. Der er noget umiskendeligt tresseragtigt over søstenene: Vi slap soklen, formerne, og lagde stene mere mageligt til rette.

Og så kom selvfølgelig den brændte natursten, som har præget og stadig præger kirkegården i dag. Vor tids sten.

Som kirkegården ved dens indretning kan afspejle samfundet udenfor gør stenene det samme. Hver tid sætter sin gravminder. De afspejler tidsånden, udtrykker indirekte epokens syn på menneskelivet samt vort forhold til døden.

Det spørgsmål, jeg er blevet stillet her til årsskriftet, er: "hvad betinger vort valg af gravsten? Er det stenhuggerens udvalg? Er det naboens gravsted? Kan de valgte gravminder sættes ind i en almen tidskarakteristik?"

I udvælgelse af gravsten spiller vanens magt en stor rolle, ikke mindst på landet. Vi gør, som vi plejer.

Stenhuggerens udvalg afstikker imidlertid mulighederne for dette valg, idet udvalget på udstillingspladsen og i dag også på Internettet giver os blik for nogle forskelle: Skal vi vælge noget blankt og poleret eller noget mere ruflet og "naturligt"? De mange kulører eller det nedtonede mørke? Søger vi det rene og nøgne eller er vi mere til det pyntede og dekorerede? Vores egen smag og vor opfattelse af, hvad der vil der vil passe til den afdøde tages i betragtning.

Stenhuggerens udvalg spiller en stor rolle. Det er ikke uden betydning, hvilke gravstenstyper stenhuggeren vælger at vise frem. Men omvendt afspejler stenhuggerens udvalg naturligvis så også, hvad vedkommende mener han/hun kan sælge. Stenhuggeren må fortsat prøve at lodde kundernes ønske samt tidens smag og trends.

Men det er imidlertid vigtigt at fastholde dette som en vekselvirkning, hvad fortsat sætter store udfordringer til den enkelte stenhugger. Nok er gravstenene en vare, et produkt, som skal sælges til de efterladte, men samtidigt må man forvente, at stenhuggeren har en holdning til sit håndværk og ikke holder den for sig selv. Stenhuggeren arbejder jo professionelt med form, placering og skrifttyper, samt har erfaring for og en fornemmelse af, hvad kirkegården er for et sted. Han kan således positivt bidrage med sin viden og erfaring.

Granitten

Når det gælder valg af gravminder er vanens magt stor. Det kan synes som en banal konstatering, men i valg af gravminde gælder det jo stadigt, at kun få betvivler granitten.

Det er i en vis forstand paradoksalt, at man sætter så bastant et materiale på graven, når gravmindet alligevel sløjfes efter forholdsvis få år. Misforholdet mellem materialets bestandighed, den hårde og tidløse granit, og så mindets korte tid er åbenbar. Så vidt jeg er orienteret sløjfes gravstederne, i alt fald på større bykirkegårde, i gennemsnit efter 22-23 år. Mindets tid er således relativ kort.

Men granitten synes alligevel uomgængelig.

Foreningen for Kirkegårdskultur holdt for godt 10 år siden en konkurrence om skabelse af nye gravminder. Blandt disse forslag var der mange stenmonumenter, men der var samtidigt flere eksempler på brug af andre materialer: f.eks. keramik, glas, stål og beton. Vel er der

forsøgt med andre materialer, men de synes ikke i nogen nævneværdig grad, at have slået igennem på vore kirkegårde.

Hvorfor bliver vi ved med at vælge granitten? Hvorfor er stenene nærmest uomgængelige? Vanens magt og stenhuggerens udvalg spiller som nævnt en rolle. Men samtidigt skal man ikke underkende betydningen af stenens tyngde, dens ro og soliditet. Stenen peger såvel på dødens hårdhed som den understreger ønsket om at holde fast i det, der var. Stenen på en og samme gang markerer en opstand imod døden samtidigt med at den dækker den døde til.

Gravmindet udtrykker en taknemmelighed mod det levede liv. Den er banalt sagt den blomst, der ikke visner.

Den brændte natursten

På kirkegårdene i dag fylder især en type af gravsten meget. I de sidste tyve år har den brændte natursten været den mest dominerende type. Det er en mærkelig sten. Det er et kunstprodukt, som stenhuggerne tilsyneladende har haft let ved og stadig har let ved at sælge. Det er en rigtig industristen, som det er let at producere. Den kræver ikke megen håndværksmæssig snilde. Det er en udskåret rugbrødsskive, brændt på overfladen, hvad giver den en vis naturagtig udseende.

Den brændte natursten har længe passet fortrinligt til vores samfund: Disse udskårne skiver er uprætentjose. De er med til at understrege vi menneskers lighed i døden og er som sådan i familie med de ukendtes gravsted. De understreger den samme enkelthed, som også har præget inskriptionerne: Væk med alle unødige titler og vers. Salmedigteren K.L. Aastrup, som ligger begravet på Husby kirkegård, har ganske passende netop fået en sådan sten sat på sin grav.

De brændte natursten simulerer desuden natur, men de er bearbejdede ligesom al dansk landskab. De er ikke rigtige natursten, marksten, som dem istiden bragte med sig. Men de udtrykker et natursyn, hvor menneske og natur er stærkt forbundne, og hvor mennesket underordnes den ukontrollerbare natur døden er. De brændte natursten pointerer mennesket som indfældet i naturen og døden som grænse.

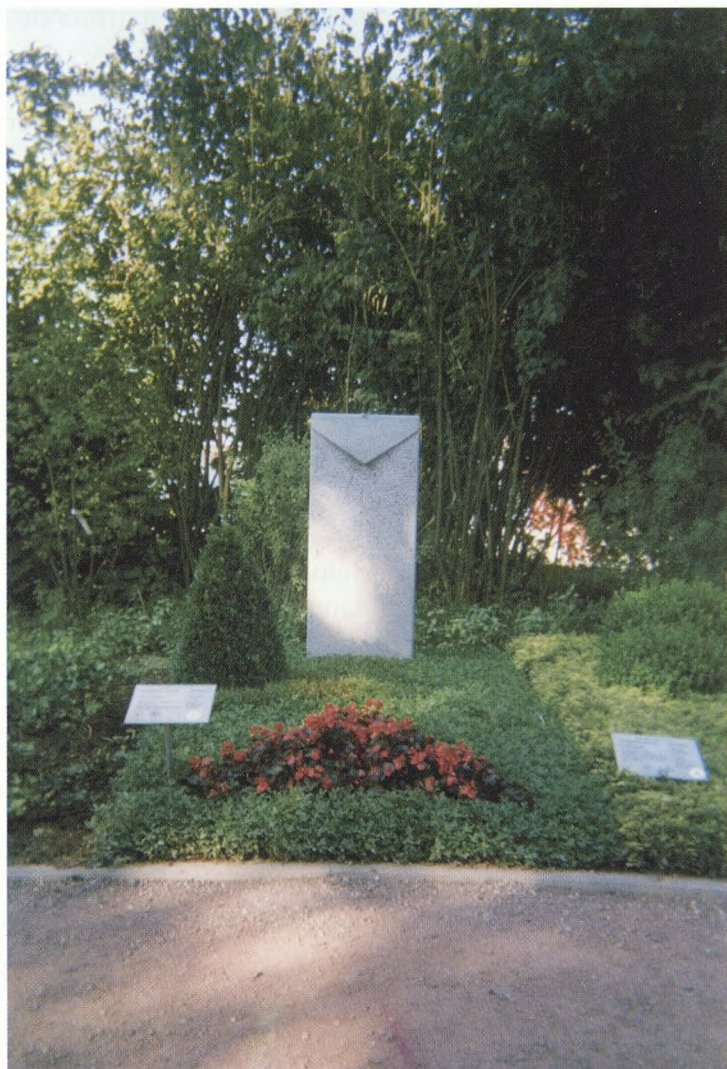
Nye typer – stelens genkomst

Den brændte natursten er stadig tidens sten, men noget nyt er med al tydelighed undervejs.

På den store internationale haveudstilling i Rostock, IGA, som jeg sammen med andre fra foreningens bestyrelse besøgte i begyndelsen af august måned, kunne vi besigtige en hel udstillingshave med mange smukke gravanlæg med nye gravminder.

Det rigeholdige bunddække på de anlagte grave imponerede. Det vil være en god substitut for meget af gruset på kirkegårdene herhjemme.

Men også mange af de nyere gravminder gjorde indtryk med deres forskellige behugninger og former.

Et gennemgående træk ved gravminderne var, at de ragede op. Det var primært opretstående steleagtige monumenter. Det gjaldt såvel de store gravmonumenter, som de små nærmest borner til urnegravsteder (de sidstnævnte må med held kunne sælges herhjemme og dermed være med til at give noget mere variation på urnekirkegårdene).

Disse opretstående monumenter markerer et andet forhold til liv og død. De simulerer ikke som den brændte natursten natur, de er synligt bearbejdede kulturprodukter og skjuler det ikke. Måske er det noget jeg bilder mig ind, men det er som om der i disse opretstående gravsten i højere grad gives plads for individet. Der er mere modstand imod døden i disse gravsten, ligesom det også på disse monumenter synes mere oplagt at udtrykke noget mere om den afdøde og de pårørendes sorg og tanker.

Om nogle af disse modeller for alvor kan vinde indpas og markedsandele herhjemme, ved jeg ikke. Der er givetvis nationale forskelle. Vi er formodentlig knapt så meget til det sirligt pyntede, men nogle stenhuggerier har allerede taget nogle af disse sten med i deres udvalg, ligesom også mere farverige sten af hidtil ukendte granittyper fra fjernere verdensdele for øjeblikket synes at vinde indpas. Som en variation til et alt for ensformigt udtryk, kan vi kun glæde os til at se flere af disse nye gravstenstyper på kirkegårdene.

Skriften

Et andet forhold, som umiddelbart faldt i øjnene på udstillingen i Rostock var de mange inskriptioner. Det var en fornøjelse at se, hvordan bogstaverne oftest var smukt afstemt med stenenes form. Det må også vække til inspiration.

Navnene på den afdøde var på disse monumenter ofte sekunderet af vers og inskriptioner af såvel religiøs som af mere blot humanistisk art.

Med disse mange inskriptioner var det næsten som at vende tilbage til den tid, hvor titler, symboler og vers som noget naturligt fandt plads på gravminderne. Det var før begreber som demokratisering, anonymisering og afmytologisering var med til at fjerne såvel titler (de afspejlede den dødes status i samfundet) som de inskriptioner, der udtrykte de pårørendes taknemmelig-

hed og sorg eller det håb, de fandt bærende i livet (opstandelse, gensyn og himmel).

Når versene fandtes så massivt på udstillingen i Rostock 2003 kan man spørge, om det beror på en national forskel, eller det signalerer et skifte som er undervejs. Forskellene til trods mellem dansk og tysk kultur antager jeg det sidste.

Fremhævelsen i vor tid af individet og individualitet, af biografien og den personlige historie vil givetvis også i de kommende år smitte af på gravminderne.

Det private udstilles nu i stigende grad i det offentlige rum. Urørlighedszonen bliver mindre. Mobiltelefon-samtalen, som overhøres i toget, kan f.eks. give de øvrige passagerer ufrivilligt indblik i selv de mest intime

forhold i et fremmed menneskes liv. I medierne udkrænges ligeledes det mest personlige i ens tilværelse. Og samfundets institutioner fordrer en øget selvrefleksiv praksis, som tilsvarende udvendiggør det personlige. Det vil med al sandsynlighed også smitte af på kirkegårds-kulturen.

Det sker allerede på gravstederne, hvor Anne-Louise Sommer har påpeget, at det intime ekspanderer, ikke mindst i forbindelse med anlæg af barnegravsteder (Sommer, 268ff.). På disse gravsteder lægges ofte legetøj. Gravene pyntes og dekoreres. Gravstederne hjemliggøres. Privatsfæren holder her sit indtog i det offentlige rum. Det er givet vis blot et spørgsmål om tid inden denne tendens også for alvor slår igennem i valg og udførelse af gravminder.

Denne udvikling skal imidlertid ikke ses som en tilbagevenden til en tidligere tids betoning af afdødes status, af ret minde og af stort håb udtrykt i tekst og symbol. For det historiebegreb, den forestilling om slægt og folk, som f.eks. min egen farfar, der var stenhugger, virkede ud fra og som han pointerede i samklang med sin egen tid, har ændret sig. Han fremhævede det personlige og folkelige gravminde overfor industristenen. Men når han skrev om det personlige gravminde tænkte han på et gravminde, der på en og samme gang skulle udtrykke noget af det, den døde stod for, samtidigt med at det gerne skulle pege ud over sin egen tid og her tale til de efterfølgende slægtled. Gravminderne skulle fortælle om menneskelivet også til eftertiden.

På dette punkt forholder det sig anderledes i dag. Et sådant historiesyn er nu et særsyn. Når antallet, der begravnes i de ukendtes grav, i disse år falder, og det tilkendes en stadig større betydning, at der sættes et mærke, en gravsten oven på stedet, hvor den døde ligger, så sker det ud fra en vægtlægning af de pårørendes behov. På samme måde som det, at legetøjet lægges på barnegravstenen. Gravsted og gravsten ses som del af den bearbejdning af sorgen, som den pårørende skal igennem. Den sørgendes og efterladtes optik er ensidigt i centrum. Så hvis det mere opretstående monument vender tilbage og inskriptionerne i den kommende tid bliver længere og ordene flere, så mimer stenene mere den sørgende end den står som en slags vidnesbyrd over den døde. Vi vil derfor i den kommende tid ind i mellem komme til at længes tilbage til den gamle kirkegård

med de små tuer og de frønnede trækors. For nutidens individualisme kan let ende med at gøre kirkegården til et terapirum og et mere narcissistisk miljø. Modsætningerne mellem kirkegårdenes mere strenge regler og de pårørendes iderigdom har allerede flere steder givet anledning til konflikter. Men overordnet er der dog grund til at se positivt og med forventning på de kommende år, idet der givet vis vil blive opstillet flere forskellige gravstentyper og variationen vil blive større.

Litteratur

- Fjord Jensen.J., "Vest for paradys", Gyldendal 2002
Kryger.K., "Nye Gravminder", Foreningen for Kirkegårdskultur 1992
Serres.M, "Statuer", Det Kongelige Danske Kunstakademi 1990
Sommer. A-L., "De dødes haver – Den moderne storbykirkegård", Syddansk Universitetsforlag 2003
Westergaard.E, "De talende mindesten", Ribe Stiftsbog 2001
Westergaard. E., "Den forsvundne cello", Ribe Stiftsbog 2002,
Westergaard T, "En lille bog om folkelige gravminder", Lemvig Bogtrykkeri

Foto ved forfatteren fra IGA 2003, Rostock

Forskningsiniviativer for kirkegårde

*Af Susanne Guldager,
seniorrådgiver, Skov & Landskab (FSL)*

Gode erfaringer fra tidligere projekter har ført til et fortsat samarbejde mellem kirkegårdssektoren og Skov & Landskab (FSL).

Derfor drøftes nye ideer i øjeblikket i en arbejdsgruppe med henblik på at få formuleret konkrete forskningsprojekter og skabe grundlag for finansiering. Det fælles ønske er at få mere forskning i gang. Forskning, der kan belyse de særlige problemstillinger, der knytter sig til kirkegårdenes bevaringsværdier og til anlæggenes udvikling og drift.

Idéfase

Arbejdsgruppen har flere projektideer. Den idé der har første prioritet er en brugerundersøgelse, der kortlægger den betydning de besøgende tillægger kirkegården. Desuden drøfter vi mulighederne for et udviklingsarbejde, der kan belyse sammenhænge mellem kvalitet og omkostninger i anlæggene i lyset af behovet for forandring og krav om besparelser.

Kirkegårdskulturen er i stadig forandring. Aktuelt betyder de ændrede begravelsesskikke et stort overskud af kirkegårdsareal på mange af de ældre kirkegårde. De ledige gravsteder ligger spredt og er ikke umiddelbart tilgængelige for anden anvendelse. Der er behov for planlægning, hvis kulturværdierne skal bevares og anlæggene udvikle sig i overensstemmelse med tidens krav.

Brugerundersøgelse

Det er relevante at spørge, hvad forandringerne betyder for kirkegårdens brugere, og få belyst hvordan beslut-

ningstagere og forvaltere kan tilgodese både de traditionelle brugergrupper og de nye, der anvender kirkegården som rekreativt område. I de tætbebyggede byområder, der ofte er underforsynet med grønne anlæg, har kirkegårdene særlig stor bevågenhed hos befolkningen.

Men hvad sker der med kirkegårdsanlæggenes kulturværdier og med kirkegården som meditativt rum for de efterladte, når byboere med behov for rekreation finder vej til kirkegården. Kan de rekreative interesser og de følelsesmæssige behov knyttet til begravelsesfunktionen forenes?

Hvordan kan vi bevare kulturværdierne og udvikle kir-

kegårdene i takt med nutidens og fremtidens behov og ønsker?

I brugerundersøgelsen inddrages de forskellige brugergrupper der besøger kirkegården. Det vil sige både de besøgende der kommer for at drage omsorg for et gravsted, de der bruger kirkegården til rekreative formål og de der kommer på grund af interesse for de historiske forhold, der knytter sig til kirkegården.

I Sverige er der lavet flere undersøgelser, der belyser brugernes behov. I en undersøgelse fra 1994 af kirkegården som meditativt rum peges der på vigtigheden af, at der i udformningen af kirkegårdene drages omsorg for de besøgenes behov for sorgbearbejdning og eftertanke.

I et igangværende projekt med titlen: "Kyrkogårdsförvaltningens förändrade roll" undersøges unges indstilling til kirkegårde. Der viser sig, at unge i alderen 18 – 20 år, når de skal rangordne forskellige lokaliteter i bymiljøet, placerer kirkegården som nummer 12 af 25 muligheder. Samtidig fremhæver de unge traditionen som vigtig og tillægger det betydning, at der er noget, der ikke forandrer sig.

I Danmark er der lavet undersøgelser af kundetilfredsheden. Disse undersøgelser sigter mod at belyse forholdet mellem gravstedsindehaverne og den ydelse kirkegården leverer. Der er ikke lavet undersøgelser, der belyser brugen af kirkegårde til rekreative formål eller af kirkegårdens betydning i et bredere perspektiv. Mange kirkegårde gør et stort arbejde for at formidle oplysninger om kulturværdierne og inviterer derved til en bredere interesse for anlæggene.

Brugerundersøgelsen tænkes tilrettelagt som en kombination af tællinger og spørgeskemaer, der udfyldes på stedet af personer, der står ved indgangen til kirkegården på udvalgte dage. Vi har tænkt at bruge en metode, som er udviklet af Skov & Landskab (FSL) i forbindelse med undersøgelser af den rekreative anvendelse af skove og parker. Metoden forudsætter en dataindsamling fordelt over året for hvert af de områder, der indgår i undersøgelsen. Som supplement kan man udføre mere dybtgående interviews med udvalgte repræsentanter for de almindeligste brugergrupper. Vi har også planer om at inddrage medarbejderobservationer.

Det indsamlede materiale vil kunne belyse brug, ønsker

og behov hos brugergrupperne. Undersøgelsen kan støtte en bred debat om kirkegårdens funktion i samfundet og belyse den særlige rolle kirkegårde har som anlæg, hvor tiden og følelserne kan rummes og livets store spørgsmål kan overvejes. Samtidigt vil undersøgelsen kunne tjene som et vigtigt værktøj for beslutningstagere og forvaltninger, når små og store ændringer af kirkegårdsanlæggene skal planlægges og udføres.

Planlægning og drift

Andre projektideer, som drøftes i arbejdsgruppen, er rettet mod udvikling og drift. Forandringer i forhold til ændret brug af anlæggene, besparelser og ønsker om rationaliseringer er aktuelle problemstillinger. For at kunne bevare anlæggene som smukke og velfungerende kirkegårdsanlæg, er der behov at tydeliggøre muligheder og konsekvenser af forskellige tiltag. Derfor vil vi gerne bidrage til, at der igangsættes projekter, der belyser hvordan kvaliteten i anlæggene kan sikres samtidigt med at der sker en optimering af driften.

Arbejdsgruppen

Provst Leif Arffmann, Vejle Provsti

Kirkegårdsleder Kåre Rud Nielsen, Odense kirkegårde

Kirkegårdsleder Henning Lektonen, Roskilde kirkegårde

Kirkegårdsleder Jens Thorsen, Vejle kirkegårde

Kirkegårdsleder Lise Schmedes, Ulkebøl kirkegård

Kirkegårdsleder Aksel Stigaard, Holstebro kirkegårde

Kirkegårdsleder Flemming Larsen, Køge kirkegårde

Kirkegårdsleder Niels Mortensen, Kolding kirkegårde

Kirkegårdskonsulent Mette Fauerskov, Valdemar Carlssens tegnestue, Århus

Forskningschef Kjell Nilsson, Skov & Landskab (FSL)

Seniorrådgiver Palle Kristoffersen, Skov & Landskab (FSL)

Seniorrådgiver Susanne Guldager, Skov & Landskab (FSL)

FORENINGEN FOR KIRKEGÅRDSKULTUR

Bestyrelsen pr. 2. juni 2003

Formand:	Provst Leif Arffmann Bøgevang 15, 7100 Vejle	tlf. 75 82 31 39
Næstformand:	Landskabsarkitekt Mette Fauerskov Valdemar Carlsens Tegnestue Skt. Pauls Kirkeplads 9 B, 8000 Århus C	tlf. 86 12 16 66
Kasserer:	Stenhuggermester Rudi Larsen Bavnehøj Allé 38, 2450 København SV	tlf. 33 21 47 81 fax 33 21 20 50
Sekretær:	Museumsinspektør Birgitte Kragh Lindsnakkevej 3 C, 6200 Aabenraa	74 62 53 08
	Landskabsarkitekt Charlotte Skibsted Løjesøvej 13, 3670 Veksø	47 17 02 16 mobil 40 32 66 59
	Sognepræst Elof Westergaard Græmvej 2 Husby, 6990 Ulfborg	97 49 51 08
	Lektor Eva Møller, Jomsborgvej 23, 3650 Ølstykke.	47 17 43 55 fax 47 17 43 57
<i>Repræsentant for Stenhuggerlauget</i>	Stenhuggermester Palle Jepsen Stenhuggergården Søndergade 10, 7800 Skive	97 52 10 27
Suppleanter:	Steen Jensen N.A. Christensensvej 41, 7900 Nykøbing M	97 72 28 17
	Kirkegårdsleder Elisabeth Hess Thaysen Kaalundsvej 33 B, 3520 Farum	44 95 21 69 fax 44 95 25 69

